

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Fəsil 1. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin nəzəri-konseptual əsasları.....	6
1.1. MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin tarixi əsasları və zəruriliyini şərtləndirən amillər.....	6
1.2. MDB ölkələrində iqtisadi artım və makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri.....	12
1.3. MDB ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə mövqeyi və müqayisəli üstünlükləri.....	18
Fəsil 2. MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyəti və inkişaf xüsusiyyətləri.....	26
2.1 MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri: strukturu, dinamikası və inkişaf meylləri.....	26
2.2 MDB çərçivəsində ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi mexanizmləri.....	33
2.3 MDB bazarında rəqabət qabiliyyətliliyin və ixrac potensialının qiymətləndirilməsi.....	39
Fəsil 3. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivləri.....	48
3.1 MDB çərçivəsində integrasiyanın üstünlükləri və onun dərinləşməsi problemləri.....	48
3.2 MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən layihələr və onların əhəmiyyəti.....	59
3.3 Azərbaycan Respublikasının MDB iqtisadi məkanında fəaliyyət prioritetləri və perspektivləri.....	68
Nəticə.....	74
Ədəbiyyat siyahısı.....	77

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Sovetlər birliyi süquta uğradıqdan sonra dünya sosializm sisteminin çöküşü və keçmiş SSRİ məkanında yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə dünyanın iqtisadi mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu zaman yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər üçün əsas vəzifə öz iqtisadiyyatlarını yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaqla dünya bazarında layiqli və rəqabətqabiliyyətli mövqeyin təmin edilməsindən ibarət idi. Bu zaman planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid müxtəlif ölkələrdə gedən siyasi proseslər, kənar qüvvələrin müdaxiləsi fonunda daha da kəskin xarakter almağa başladı. Sovet sisteminin miras qoyduğu iqtisadiyyatların bir-birindən asılılığı müstəqil xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi yolunda əsas maneələrdən biri oldu. Sənayenin, kənd təsərrüfatının global miqyasda rəqabətə davam gətirə bilməməsi, köhnə avadanlıqların sənayedə uzun müddət saxlanması, investisiyaların cəlb edilməsində çətinliklər, eləcə də əvvəlki bazarların istiqamətlərinin Avropaya və inkişaf etmiş bazarlara doğru dəyişməsi keçid dövrünün müddətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Bununla belə müstəqil dövlətlərin əksəriyyəti öz iqtisadiyyatlarında artıma nail ola bildilər. Ölkəmizin də daxil olduğu MDB regionda iqtisadi proseslərə təsir göstərən regional təşkilat olduğundan onun fəaliyyəti müxtəlif ekspertlər, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə təhlil olunur və qiymətləndirilir. MDB –yə üzv dövlətlərin tarixi zərurətdən doğaraq qarşılıqlı iqtisadi, siyasi əlaqələrinin mahiyyətinin təhlil edilməsi ölkəmizin də bu təşkilatın üzvü olaraq mövcud imkanların vəd etdiyi iqtisadi səmərəyə nail olması baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə aid olan ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və inkişaf məsələləri tədqiqatın predmeti və obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. MDB ölkələrinin iqtisadi və ticarət əlaqələrinin təhlil edilməsi, üstünlüklərin və zəif cəhətlərin araşdırılması, problemlərin həlli istiqamətində təkliflərin verilməsi, ölkəmizin bu təşkilat çərçivəsində iqtisadi və ticarət strategiyasının konturlarının müəyyən edilməsi

tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində iqtisadi integrasiyanın mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminoloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə MDB çərçivəsində iqtisadi integrasiyanı şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə ediləcəkdir.

- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək MDB çərçivəsində iqtisadi inkişaf tendensiyasının, Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir elementlərinin təhlili həyata keçirilmiş və bu da təhlil edilən sahəyə təsir göstərən əsas faktorların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

- Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi və analizi yolu ilə mövcud sahədə modelləşdirmə metodları və proqram yanaşması tətbiq edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq MDB ölkələrinin iqtisadi inkişaf meyllərinin sistemləşdirilməsi və iqtisadi proseslərə təsir imkanlarının proqnozlaşdırılması aparılmış, proqram yanaşmanın məntiqi və struktur quruluşu, reallaşdırma prosesinin şərtləri və meyarları müəyyən edilmişdir.

Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının global iqtisadiyyata inteqrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada MDB çərçivəsində proseslər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi problemləri araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 76 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 35 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

Fəsil 1. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin nəzəri-konseptual əsasları

1.1. MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin tarixi əsasları və zəruriliyini şərtləndirən amillər

XX əsrin sonlarında dünyanın iqtisadi-siyasi proseslərində ən mühüm hadisə, sosializm iqtisadi sisteminin və onun üzərinə qurulmuş beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin parçalanması idi. 50 illik mövcudluqdan sonra, üç qitədə yerləşən 10 sosialist ölkəni əhatə edən qarşılıqlı iqtisadi yardım şurası dağıldı. Bu şuranın fəaliyyətinin sona çatmasından əvvəl, şuraya daxil olan ölkələrin payına dünyanın milli gəlirinin 25 faizi düşürdü. Təşkilatın dağılması prosesi onun əsas iştirakçısı olan Sovet İttifaqının parçalanması ilə müşayiət edildi . Onun ərazisində 90-cı illərdə bir sıra yeni müstəqil dövlətlərin formalaşması prosesi başladı. Eyni zamanda yeni dövlətlərin formalaşması istehsal potensialının azalması və ölkənin xalqları arasında elmi-texniki və mədəni əlaqələrin azalması prosesləri ilə izlənilirdi. Əgər biz MDB-də istehsalın ümumi azalmasını 100% səviyyəsində götürsək, bu azalmanın 60% -i məhz iqtisadi əlaqələrin pozulmasından irəli gəlmişdir [16, s.17].

Yeni yaranmış dövlətlərin hökumətləri öz iqtisadi məqsədləri və prioritetlərini formalaşdırarkən keçmiş sovet respublikaları arasında tarixən mövcud olmuş əmək bölgüsünün aradan qaldırılmasının mümkün olmadığını dərk etməyə başladılar. Köhnə respublikalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr çox böyük idi ki və əsas iqtisadi əlaqələri saxlamaq zərurəti hamılıqla aydın şəkildə qəbul edildi. Sovet məkanında yaradılmış iqtisadi əlaqələrdən imtina müstəqil dövlətlərin təsərrüfat sistemini zərbə altında qoyurdu. Lakin, ölkələrin iqtisadi integrasiyası problemlərini həll etmək elə də asan proses olmadı. Bu, görünür, bütün maneələri aradan qaldırmaq üçün iqtisadi integrasiyanın problemlərini həll etmək, həmçinin xüsusi region və ya ölkə üçün xarakterik problemlərin həlli ilə bütün ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zərurətindən irəli gəlir. Bu proses müqavilələr yaratmaq və sazişlərə riayət etməklə kifayətlənmir, ölkənin iqtisadi inkişafı, geosiyasi mövqeyi, və ən əsası, bir mexanizm çərçivəsində birləşdirmək istəyi daha üstün mövqeyə malikdir.

Yeni müstəqil dövlətlərin mövcudluğu əsasında qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq

prosesləri 1992-ci ilin payızında başlamışdır. 1993-cü ilin sentyabr ayında Moskvada dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında müqavilə imzalandı və bu müqavilə reallıqları nəzərə alaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyi çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlığın əsasını qoymuşdur. Müqavilənin əsasında onun iştirakçıları tərəfindən malların, xidmətlərin, əməyin, kapitalın sərbəst hərəkətinə əsaslanan ümumi iqtisadi məkan yaratmaq məcburiyyəti; razılaşdırılmış pul, vergi, qiymət, gömrük, xarici iqtisadi siyasətin inkişaf etdirilməsi; iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək üçün mexanizmlərin uyğunlaşdırılması, birbaşa istehsal əlaqələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması dayanır. İqtisadi birlik yaradılarkən 9 dövlət - Qazaxıstan, Ermənistan, Belarus, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Rusiya, Ukrayna və Moldova bu birliyin üzvü olmuşdur.

Müqavilə ümumi iqtisadi məkanın mərhələli şəkildə formalaşması ilə bağlı prioritetləri elan etdi. Bu proses bütün təsərrüfat subyektləri üçün qarşılıqlı maraq doğuran böyük iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi və ekoloji problemlərin həlli üçün bərabər imkanlar və zəmanətlərin təmin edilməsi, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında olmalı idi. Bu, malların, xidmətlərin, kapitalın, əmək qabiliyyətinin, pul, büdcə, vergi, qiymət, xarici ticarət, gömrük və valyuta siyasətinin əlaqələndirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodlarının yaxınlaşması idi. İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında Saziş MDB üzvü olan dövlətlərin tədricən irəliləməsini, bir mərhələdən digərinə keçirməyi nəzərdə tutur: azad ticarət zonası - gömrük birliyi - ödəniş və pul vahidi - mal və xidmətlərin ümumi bazarları.

1994-cü il 15 aprel tarixində azad ticarət zonasının yaradılmasına dair saziş qəbul olunub. Bu sənəd MDB ölkələrinin hər birinin rəhbərləri tərəfindən imzalandı və yalnız 6 dövlət tərəfindən ratifikasiya edildi. MDB ölkələri arasında Azad Ticarət Zonası üzrə sazişin imzalanmasından sonra, Birlik ölkələri arasında qarşılıqlı ticarətin inkişafında iki əsas meyl mövcud olmuşdur.

1. Birincisi, MDB dövlətlərinin azad ticarət zonasının çoxtərəfli mexanizm vasitəsilə qarşılıqlı ticarət məsələlərini tənzimləmək arzusudur və bu məsələ hələ ki, tam olaraq təkmilləşdirilməmişdir.

2. İkincisi, bir çox MDB dövlətləri azad ticarət zonasında birləşmək yolu ilə çoxtərəfli öhdəliklərə bağlı olmaq istəmir.

29 mart 1996-cı ildə Belarus Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında iqtisadi və humanitar sahələrdə integrasiyanın dərinləşməsi haqqında Saziş imzalanmışdır. Müqavilə gələcəkdə integrasiya olunmuş dövlətlər birliyinin yaranması zərurətini qeyd edərək, tərəflərin Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzvlüyünü və onun çərçivəsində integrasiya proseslərinin həyata keçirilməsinə hazır olduqlarını təsdiqləyirdi.

Daha sonra 1996-cı il aprelin 2-də Belarus Respublikası və Rusiya Federasiyası MDB-də və Belarus Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Qırğızıstan Respublikası arasında müqavilədə iştirakını təsdiqləyərək, iqtisadiyyatın bərpası, insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün bərabər şəraitin yaradılması və əhalinin mənəvi inkişafı üçün öz dövlətlərinin maddi və intellektual potensiallarını birləşdirmək məqsədilə siyasi və iqtisadi cəhətdən integrasiya olunmuş birliyin formalaşdırılması barədə müqavilə imzaladılar.

1999-cu ilin fevral ayında Tacikistan Respublikası yuxarıda adı çəkilən dövlətlərin müqaviləsinə və 29 mart 1996-cı il tarixli iqtisadi və humanitar sahələrdə integrasiyanın dərinləşdirilməsi və Gömrük İttifaqı ilə bağlı sazişlərə qoşulmuşdur. MDB daxilində ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı mexanizmin olmaması qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. MDB-nin iqtisadi əlaqələrində hazırkı meyl MDB ölkələrinin qarşılıqlı ticarətində azalma və qeyri-MDB ölkələri ilə ticarət istiqamətinin artmasıdır. MDB daxilindəki qiymətlərin dünya səviyyəsinə getdikcə yaxınlaşması integrasiya proseslərinə mənfi təsir göstərir. 1995-ci ildə Qazaxıstan, Belarus, Rusiya və Qırğızıstanın iştirakı ilə gömrük birliyinin formalaşması, əsasən, əlverişli sərbəst ticarət rejimi yaratmağa kömək etmişdir. 1997-ci ildə bu ölkələr 95% gömrük tarifləri üzrə razılıq əldə etmişdilər. Ancaq hər bir ölkənin öz gömrük siyasəti həyata keçməsi cəhdləri gömrük rüsumlarının səviyyəsinə görə 1995-1996-cı illərdə qeydə alınmış səviyyəni bərpa etdi.

MDB daxilində integrasiya prosesinin əsas nailiyyətləri 1997-ci ilin aprelində əsas ticarət tərəfdaşları olan Rusiya və Belarusun iştirakı ilə "İkili ittifaq"ın formalaşması idi. İki dövlətin birləşmə prosesi ciddi mübahisələrə səbəb oldu, lakin nəticədə müqavilə bağlandı, Belarus və Rusiya Birliyinin Nizamnaməsi təsdiq edildi. Əslində, Belarusiya və Rusiya Birliyinin Nizamnaməsinin məqsədlərinə Azad Ticarət Zonası, gömrük birliyi, ümumi iqtisadi məkan və pul vahidi, daha sonra da inkişaf etməkdə olan ən yetkin integrasiya birliyinin yaradılması daxil edilmişdi.

Təəssüf ki, keçmiş SSRİ-dən miras qalan eyni normativ bazası olan gənc dövlətlər bu ümumi mirasdan istifadə etmir, əksinə iqtisadi siyasətdə əhəmiyyətli fərqləri qanunvericiliyə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi MDB daxilində işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsinə kömək etməyən müxtəlif ssenarilərdə və fərqli intensivlik dərəcələri ilə həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, islahatlar zamanı MDB iqtisadi məkanı müxtəlif məqsədlərə malik iqtisadi məkanlara bölünmüşdür. Lakin bu iqtisadi məkanların mahiyyətinə nəzər yetirsək görürük ki, postsovet məkanında heç bir integrasiya qrupu uğurlu hesab edilə bilməz. Hər hansı bir integrasiya layihəsi bu layihələrə qatılan ölkələrdə maraqlı olan subyektlərin olmaması səbəbindən güclü inkişafı müşayiət olunmur. Yeni müstəqil dövlətlərin müxtəlif sürətlə integrasiya etməsi və MDB dövlətlərinin fəaliyyətinin aşağı effektivliyi ilə liderlərin narazılığı MDB çərçivəsində ayrı-ayrı qrupların yaranmasına gətirib çıxardı. MDB-nin formalaşması ilə sovet dövründən sonrakı iqtisadi məkanda mürəkkəb çox səviyyəli bir integrasiya sistemi meydana gəldi. 4 regional birlik meydana gəldi:

1. Belarusiya və Rusiya Dövlətləri Birliyi.
2. Avrasiya İqtisadi Birliyi (Belarusiya, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Tacikistan və Rusiya).
3. Orta Asiya İqtisadi Birliyi (Qırğızıstan, Qazaxıstan, Tacikistan və Özbəkistan)
4. GUAM (Ukrayna, Gürcüstan, Moldova və Azərbaycan).

Bu birliklərin rolu və əhəmiyyəti müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər: bir tərəfdən, MDB çərçivəsində ümumi razılıq səviyyəsinin azalması kimi, digər

tərəfdən, ölkələr arasında integrasiyanın yeni, daha yaxın formalarını axtarmaq kimi [12, s.124]. Ümumiyyətlə SSRİ dağıldıqdan sonra yeni bir siyasi və sosial-iqtisadi reallıq formalaşmışdır. Köhnə Sovet respublikalarında aparılan islahatlar milli dövlətçiliyi təsdiqləmiş oldu. İqtisadi liberallaşma nəticəsində iqtisadi həyatın bütün sahələrində yeni institutların tətbiqi bazar iqtisadiyyatının təməl konturlarını daha aydın şəkildə müəyyən etdi və istehsalın canlandırılması və tədricən iqtisadi artım tendensiyaları müşahidə edildi.

Sovet dövründən sonra meydana gəlmiş iqtisadi məkanda integrasiya tendensiyaları aşağıdakı əsas amillərlə xarakterizə olunur:

- qısa müddət ərzində tamamilə dəyişdirilə bilməyən əmək bölgüsü. Bir çox hallarda, bu, məsələ ümumiyyətlə qeyri-münasibdir, çünki mövcud əmək bölgüsü əsasən inkişafın təbii, iqlim və tarixi şərtlərinə uyğun olaraq aparılmışdır;
- qarışıq əhali, qarışıq nikahlar, ümumi mədəniyyətin elementləri, dil baryerinin olmaması, insanların azad hərəkətlərinə marağı nəticəsində MDB üzvü olan ölkələrdə əhalinin geniş kütlələrinin sıx münasibəti saxlamaq arzusu;
- texnoloji qarşılıqlı əlaqə, vahid texniki normaların mövcudluğu.

Lakin, integrasiya prosesləri, əsasən, keçmiş sovet respublikalarında hakim dairələrin arzu olunan yeni tendensiyaları ilə qarşılanmışdır ki, bu da yeni əldə edilmiş suverenliyi möhkəmləndirmək və dövlətçiliyi gücləndirmək idi. Bunlar, əhəmiyyətli bir prioritet olaraq götürüldü və integrasiya tədbirləri suverenliyi məhdudlaşdırdığı halda iqtisadi bütövlüyün qorunub saxlanması arxa plana çevrildi. Ancaq hər hansı bir integrasiya, hətta ən mürəkkəb birləşmə, bir çox hüquqların integrasiya birliyinin vahid orqanlarına ötürülməsini nəzərdə tutur, yəni müəyyən sahələrdə suverenliyin könüllü şəkildə məhdudlaşdırılması həmin sahələrdə inkişafa və problemlərin birgə həllinə xidmət etmək məqsədini daşıyır.

Sovet İttifaqı ərazisində hər hansı bir integrasiya prosesinə rəğbət göstərməyən Qərb, bu prosesləri "SSRİ-ni yenidən qurma" cəhdləri hesab edir və mütəmadi olaraq açıq şəkildə integrasiyasını bütün formalarına aktiv şəkildə müdaxilə edir. MDB üzvü

olan ölkələrin Qərbə artan maliyyə və siyasi asılılığını nəzərə alsaq, bu, integrasiya proseslərinə mane olan element kimi nəzərdən keçirilə bilər.

MDB daxilində integrasiya ilə bağlı ölkələrin real mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyət kəsb edən məsələ bu ölkələrin integrasiyaya "tələsməyəcək" vəziyyətdə mövqe nümayiş etdirərək Qərbə meyilli iqtisadi siyasətə üstünlük verməsidir. Yeni dövlətlər iqtisadi siyasətində keçmiş tərəfdaşlarının maraqlarına ciddi diqqət yetirmək istəməməsi də birgə müqavilələrin əldə edilməsinə və onların tətbiq olunmasına maneə yaradan amillərdən olmuşdur.

Köhnə Sovet respublikalarının integrasiyaya hazırlığı da fərqli idi və bu iqtisadi faktordan çox siyasi və hətta etnik faktorlar ilə əlaqəli olmuşdur. Ən birinci Baltikyanı ölkələr MDB-nin hər hansı strukturuna qoşulmağa qarşı çıxmışdılar. Onlar üçün, Rusiyadan uzaqlaşmaq arzusu suverenliyin daha da gücləndirilməsinə xidmət edirdi və MDB üzvü olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin saxlanılmasında və inkişaf etdirilməsində yüksək maraq olsa da "Avropaya daxil olmaq" siyasəti üstünlük təşkil edir. MDB daxilində integrasiyaya meyilli münasibət Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan və Gürcüstan tərəfindən, daha güclü cəhdlər isə - Ermənistan, Belarusiya, Qırğızıstan və Qazaxıstan tərəfindən müşahidə olunurdu.

Ona görə də bir çox dövlətlər MDB-ni, əsasən, "mədəni boşanma" mexanizmi kimi qiymətləndirərək, bu təşkilat çərçivəsində öz dövlətçiliyini gücləndirməyə, eyni zamanda mövcud əlaqələrin pozulmasından irəli gələrək itkiləri minimuma endirməyə çalışırdılar. Bu kontekstdən ölkələrin real yaxınlaşması məsələsi arxa plana keçdi. Bir sıra ölkələr integrasiya mexanizmindən siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etməyə çalışdılar və təşkilat yaradıldıqda dövlətlərin iqtisadi münasibətlərinin saxlanılmasına xidmət edən dəyərlər əhəmiyyət baxımından yerini siyasi dəyərlərə verdi.

1.2. MDB ölkələrində iqtisadi artım və makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri

MDB ölkələri arasında integrasiyanın inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirən bir sıra obyektiv amilləri qeyd etmək lazımdır [16, s.17]:

1. Sovet sonrası məkanda integrasiyada iqtisadi potensial baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən üzv dövlətlər iştirak edir;
2. MDB-də integrasiya dərin iqtisadi böhran şəraitində həyata keçirilir.
3. MDB ölkələrində bazar islahatları tamamlanmayıb. Bunun həyata keçirilməsi tezliyi və tətbiqi yolları ilə bağlı yanaşmalarda dövlətlər arasında fərqlər var.
4. MDB ölkələrinin integrasiya proseslərinə aparıcı dünya dövlətlərinin müəyyən müdaxiləsi vardır.

Bundan əlavə, bir sıra subyektiv amillər mövcuddur: milli elitanın regional maraqları, milli separatizm kimi hallar da iqtisadi integrasiyaya təsir göstərir. MDB daxilində ticarətin əmtəə strukturu təxminən inkişaf etməkdə olan ölkələrin regional qruplaşmalarının ticarət dövriyyəsinin strukturuna uyğun gəlir. Aydındır ki, bu struktur Birlik ölkələrinin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini azaldır və onların bir-birinə iqtisadi maraqlarını azaldır. Bu, eyni zamanda ona gətirib çıxardır ki, dövlətlər bazarlarda tez-tez rəqabət aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi transformasiyanın nəticələri heç də birmənalı deyildir. Məlumdur ki, regionda iqtisadi dinamika müxtəlifliyi ilə seçilir.

1990-cı illərdə bütün ölkələr dərin iqtisadi böhranlar keçirdilər. 2000-ci il üçün heç bir dövlət 1991-ci ildəki ÜDM göstəricisinə nail ola bilməmişdir, baxmayaraq ki, dünya ÜDM-i 1991-ci illə müqayisədə 34% artmışdı [35]. 2000-ci illərdə bölgə bütövlükdə və üzv ölkələrin əksəriyyəti dünya iqtisadiyyatına nisbətən iqtisadi artımda üstünlük göstərib, lakin bir sıra MDB ölkələrində 2009-cu il qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın nəticələrinə görə bu üstünlükdə müəyyən fasilələr yaranmışdır. Makroiqtisadi dinamikada 1992-ci ildən sonra ÜDM-in dinamikasına əsasən MDB ölkələrini üç qrupa ayırmaq olar: 1) ÜDM-in ikiqat artımına nail olmuş və 2012-ci ilə (20 illik göstərici) qədər dünya üzrə orta göstəricini keçən dövlətlər - Türkmənistan, Ermənistan, Azərbaycan, Özbəkistan, Belarusiya və Qazaxıstan⁴; 2) 1992-ci ildəki ÜDM-in 1 / 3-1 / 4-i qədər səviyyədə artım göstərən ölkələr, yəni ÜDM artımı orta səviyyədə idi və orta dünya göstəricisindən geri qalırdı - Rusiya, Tacikistan və Qırğızıstan (Gürcüstan eyni qrupa aiddir); 3) ÜDM-ni praktiki olaraq artırmayan

(Moldovanı) və hətta 1992-ci il səviyyəsinə çatmamış ölkələr (Ukraynaya). Eyni zamanda, 20 ildən artıq müddətdə MDB ölkələri əhalinin dinamikasında da müxtəliflik nümayiş etdirmişdir ki, bu da rifah səviyyəsinə təsir göstərmişdir.

MDB ölkələrinin makroiqtisadi göstəricilərini nəzərdən keçirərkən adambaşına düşən ÜDM və milli valyutaların alıcılıq qabiliyyətini xüsusi olaraq analiz etmək tələb olunur. Bu iki göstərici üçün ölkələr fərqli nəticələr göstərir, xüsusilə ölkələrin fərqli valyuta siyasətləri də bu məsələdə rol oynayır. Hər halda Orta Asiya respublikalarında təbii əhali artımının yüksək dərəcəsini nəzərə alaraq onların iqtisadi inkişafının nəticələri daha inamlı görünür. Əhalinin adambaşına düşən ÜDM dinamikası üzrə Azərbaycan və Türkmənistan daha yaxşı göstəriciyə malikdir. Eyni zamanda, Qazaxıstan və Ermənistan nisbi mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır (milli valyuta məzənnəsini gücləndirərək). Özbəkistan və Tacikistanın nisbi mövqelərində əhəmiyyətli bir pisləşmənin olduğunu qeyd etmək olar. Bununla yanaşı, 2012-ci ildə bütün üzv ölkələrdə 1992-ci ildə adambaşına düşən ÜDM-in keçdiyini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, keçid dövrü böhranının dərinliyinə baxmayaraq bir sıra ölkələr 1996-cı ilə iqtisadiyyatın davamlı müsbət artım templərinə nail ola bilmiş, Rusiya və Tacikistanda ÜDM-in artım templərinə 1997-ci ildə, Ukrayna və Moldovada 2000-ci ildə nail olunmuşdur. Keçid prosesinin çətinliyi və 1998-ci ildəki böhran Rusiyaya və Qazaxıstan iqtisadiyyatlarında daha çox öz mənfi təzahürlərini göstərdi, eyni zamanda demək olar ki, Rusiya ilə yüksək iqtisadi əməkdaşlıq göstərən bölgə ölkələrinin iqtisadiyyatında bu mənfi təzahürlər özünü göstərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid prosesinin çətinlikləri daha çox müşahidə olunan ölkələr (Ukrayna, Moldova) üçün 1998-ci il böhranı iqtisadiyyatın bərpasına əlavə maneə yaratdı. 2000-ci illərdə regionda real ÜDM-in dinamikası ölkələr tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli idi, lakin əsasən qlobal tendensiyalarla, xüsusən də dünya iqtisadiyyatının artımı, əsas ixrac olunan malların qiymətinin dinamikası - enerji daşıyıcılar, qara və əlvan metal məhsulları, dünya maliyyə bazarında əlverişli şərait fonunda ölkələr iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa nail

olmuşdur. Keçid dövrünün çətinlikləri, investisiyanın əhəmiyyətli dərəcədə azalması Sovet dövründə quraşdırılmış tədricən aşınmış avadanlıqların dəyişdirilməsi üçün imkanların daralmasına gətirib çıxarmış, yeni sənaye sahələrinin yaranmasına müəyyən dərəcədə əngəl olmuşdur. Buna görə, yalnız əsas kapitalla olan investisiyaların həcmi artıran ölkələr mövcud istehsal imkanları yükünün artması ilə əlaqədar bərpa mərhələsindən keçdikdən sonra iqtisadi artımda əhəmiyyətli bir sıçrayış əldə etdilər. 1999-cu ildən etibarən MDB ölkələrindən heç birində yığım səviyyəsi ÜDM-in 27 faizini keçməmişdir, halbuki həmin dövrdə bu göstərici Çində ÜDM-in 37 faizi səviyyəsində olmuşdur [34]. 2000-ci illərdə investisiya artımı səbəbindən bir sıra ölkələr yığım dərəcəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail ola bildilər.

Beləliklə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan enerji resurslarının hasilatına böyük miqyaslı investisiyalar cəlb etmişlər. Yanacaq və enerji ehtiyatlarına malik olmayan ölkələr arasında yığım həddinin əhəmiyyətli dərəcədə artması və ÜDM-in 40% -ə yaxın səviyyəyə çatmasına Belarus, Ermənistan və Moldova 2007-ci ilə müvəffəq olmuşdur. Özbəkistanda 2007-ci ildə yığım səviyyəsi ÜDM-in 30% -ə çatdı. Digər ölkələrdə bu göstərici daha aşağı səviyyədə idi, lakin ümumi iqtisadi artım dövründə də bu göstərici artım tendensiyasını göstərmişdir. Beləliklə, bir çox MDB ölkələrində artımın əsas mənbəyi kimi investisiya haqqında danışmaq olar. Əsas kapitalla investisiyalar bir neçə il ərzində Azərbaycanda (2001-2004), Ermənistan (2002-2007), Belarus (2002-2008), Qazaxıstan (1999-2004-cü il), Qırğızıstan (2005-2009), Moldova (2002-2007), Rusiya (2002-ci ildən 2009-cu ilədək olan dövr ərzində), Özbəkistan (2006-2009), Ukrayna (2003-2007, 2010-2011) ÜDM-nin artım tempini keçmişdir [35].

MDB ölkələri üçün investisiya mənbələri məsələsi xüsusi nəzərdən keçirilməsi tələb olunan məsələdir. 2000-ci illərin əvvəllərində bütün ölkələrdə milli yığım dərəcəsi olduqca aşağı idi. Bu göstərici maksimum dərəcədə 1999-cu ildə Rusiyada idi və ÜDM-nin 27% -ni təşkil edirdi. Ermənistanda, Qırğızıstanda və Tacikistanda 10%, Gürcüstanda isə mənfi göstəricidə ifadə olunurdu. Belə şəraitdə yığım

dərəcəsinin artması investisiyaların cəlb edilməsini tələb edirdi. Ölkələr üzrə, Belarusiyada investisiya artımının qeydə alındığı dövrlərində ödəniş balansı üzrə cari hesabda defisit ÜDM-in 2.3% -dən 8.2% -ə, Moldovada 1.2% -dən 15.2% -ə, Qırğızıstanda isə 15,5% -ə çatmışdır [35]. Bununla belə, cari hesab üzrə defisitın artması potensial olaraq resursların qeyri-müntəzəm təmin edilməsi şəraitində makroiqtisadi qeyri-sabitliylə gətirib çıxaran amillərdən biri hesab edilir. Ənənəvi olaraq, xarici birbaşa investisiya resursların müntəzəm olaraq təmin edilməsinin mənbəyi kimi çıxış edir. Bu baxımdan, MDB ölkələri arasında uzun müddət ərzində yalnız bir neçə ölkə iqtisadiyyatın həcminə nisbətən əhəmiyyətli miqdarda xarici investisiyaları cəlb etməyə müvəffəq olmuşdur: Azərbaycan (1995-ci ildən etibarən, 2000-2001-ci illərdən başqa), Ermənistan (1998-2000 və 2004- 2012-ci illərdə), Qazaxıstan (1999-2012-ci illərdə). Ölkələr, xüsusilə əsas enerji ixracatçıları 2000-ci illərin əvvəllərində xarici mühitin yaxşılaşdırılması yolu ilə milli yığım dərəcəsini artırdılar. Azərbaycanda 1999-2008-ci illərdə milli yığım həcmi ÜDM-in 10,3% -dən 55,3% -ə Qazaxıstanda ÜDM-in 13,5% -dən 31,7% -ə artmış, Özbəkistanda isə 16,1% -dən 39,7% -ə düşmüşdür.

Rusiya bir qədər fərqli bir nəticələr göstərdi - ilk növbədə yüksək səviyyədə yığım dərəcəsi 2000-ci ildə kəskin şəkildə artmış (1999-cu ildə ÜDM-in 27,4% -dən 36,7% -dək), 2004-2008-ci illərdə azalmış və ÜDM-nin 30-31% səviyyəsində sabit səviyyədə qalmışdır. MDB ölkələri arasında yalnız enerji ixrac edən ölkələr (Rusiya, Azərbaycan və Özbəkistan) milli yığım və investisiyalar arasında sabit bir müsbət fərqə nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan birbaşa xarici investisiyaların həcmi artıraraq, eyni zamanda valyuta ehtiyatlarını (faktiki olaraq dövlət ehtiyatlarını) artıraraq bu modelin balanslaşdırılmasını təmin etmişdir.

Xaricdən daxil olan vəsaitlərin digər əhəmiyyətli qaynaqları, əsasən adambaşına düşən ÜDM-in aşağı səviyyəsi olan ölkələr üçün, miqrant pul köçürmələri və xarici yardımlar olmuşdur 1990-cı illərdən sonra başlayan böhran vəziyyətində olan ölkələr üçün əsasən Rusiyadan göndərilən köçürmələr 2000-ci illərdə zirvəyə çıxdı. Məsələn, 1993-cü ildən etibarən Ermənistana göstərilən yardım

vəsaitləri və miqrant köçürmələri 2002-ci ilə qədər ÜDM-nin 9% -ni keçmişdir və sonrakı illərdə onun səviyyəsi azalmağa başlamışdır [12, s.124].

Qeyd edək ki, ümumilikdə nəzərdən keçirilmiş dövr ərzində ölkələrdəki investisiyaların artımı və bu ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi artım tempi arasında aydın korrelyasiya yoxdur. Bəzi hallarda yığım dərəcəsinin artması iqtisadi böyümənin sürətlənməsinə təsirini göstərmişdir. Məsələn, Belarusiyada 2005-ci ildən 2010-cu ilə qədər ümumi investisiyaların ÜDM-yə nisbəti 26,5% -dən 42,3% -ə qədər artmışdı, lakin 2005-ci ildən ÜDM-in artım tempi 2008-ci ilədək sabit qalaraq (9,4%) artmamışdır. Moldovada kapital yığımında əhəmiyyətli bir artım ilk vaxtlar müsbət nəticə verdi: 2001-ci ildə 23% -dən 2008-ci ildə 39% -dək artım iqtisadiyyatın 2001-2004-cü illər aralığında 7% artımına səbəb olsa da, 2005-2008-ci illərdə 5,4% -ə qədər azaldı. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, MDB ölkələri də daxil olmaqla, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr 2000-ci ilin ortalarına kimi oxşar gəlirləri olan digər inkişaf etməkdə olan bazarların səviyyəsində əmək məhsuldarlığına nail olmuşdur [34].

Beləliklə, bir sıra MDB ölkələrinin iqtisadi siyasətində investisiyaların effektivliyinin artırılması tələb olunur. Keçid dövrünün ardından heç də bütün MDB ölkələri investisiya dövründə iqtisadi artım modelini nümayiş etdirmədi. Bəzi ölkələrdə - Moldova, Qırğızıstan 2004-cü ildən əvvəl, Tacikistan, Ukrayna investisiya mənbələri illər ərzində tez-tez dəyişmişdir ki, bu da iqtisadi artımın davamlı bir modelinin formalaşmasına imkan verməmişdir. Güclü investisiya modeli olan ölkələrdə investisiya artımı iqtisadiyyatın yüksək artım tempi (1998-2008-ci illərdə Belarus, 2001-2012-ci illərdə Rusiya, 2004-2007-ci illərdə Qazaxıstan) ilə müşayiət olunmuşdu. Bir tərəfdən, istehlak artımı müsbət rol oynayaraq yerli məhsullara olan tələbatın artmasını təmin etmiş, digər tərəfdən istehlakın artması idxalata olan tələbatın artmasına gətirib çıxarıb ki, bu da ixracatla müqayisədə daha yaxşı dinamikaya gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, müstəqillik dövründə MDB ölkələrinin iqtisadi inkişafının nəticəsi ilə əlaqədar bir sıra fikirlər irəli sürmək olar:

1. Qiymətləndirilən dövr üzrə iqtisadi nəticələr ölkələrin müxtəlif qrupları üçün əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Eyni zamanda 2000-2008-ci illərdə dünya bazarlarında müsbət konyunkturadan faydalanan enerji ixrac edən ölkələrlə digər üzv ölkələr birbaşa müqayisə edilə bilməz. Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Ermənistan və Belarus adambaşına düşən ÜDM-in dinamikası baxımından olduqca sabit göstərici nümayiş etdirmişlər.
2. İqtisadi transformasiyanın ən yaxşı nəticələrini nümayiş etdirən ölkələr yığım normalarının yüksək göstəricilərini nümayiş etdirən ölkələr olmuşdur. Eyni zamanda daxili investisiyalar üçün mənbələr fərqli olmuşdur (daxili qənaət, birbaşa xarici investisiyalar, inkişaf yardımı və ya miqrantların köçürmələri). Göründüyü kimi, Rusiyanın əlverişli xarici şərtlər altında nisbətən daha zəif mövqeyi 2000-ci ildən bəri ölkədə yüksək investisiyaların artımına baxmayaraq investisiya artımının tam hüquqlu modelini yarada bilməməsi ilə bağlıdır.
3. Nisbətən pis iqtisadi inkişaf göstəricilərini nümayiş etdirən ölkələr iqtisadi inkişafın sabit bir modelini yarada bilmədi və iqtisadi artımın davamlı yüksək tempi üçün stimül olaraq sərmayələrdən effektiv istifadə edə bilmədi. Keçid dövrünün əhəmiyyətli dərəcədə uzun sürdüyü ölkələr hətta 1999-cu ildə tənəzzül yaşamışdılar.
4. Ümumilikdə götürdükdə isə, MDB ölkələrinin əksəriyyəti, iqtisadi inkişafın əvvəlki modelinin səmərəliliyinin azalması ilə xarakterizə olunan və yeni bir modelin tələb olunduğu bir dönüş nöqtəsindədir.

1.3. MDB ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə mövqeyi və müqayisəli üstünlükləri

Müstəqillik elan edildikdən sonra, keçmiş Sovet İttifaqının iqtisadi məkanında formalaşmış dövlətlərin ticarətində kəskin azalma müşahidə edilmişdir ki, bunun da nəticəsi hələ də aradan qalxmamışdır. 2003-cü ildə MDB ölkələrindən malların idxalı və ixracının ümumi həcmi 1991-ci il səviyyəsinin yalnız üçdə ikisini təşkil etmişdir. Bu, əsasən, daxili ticarətin azalması fonunda bir sıra səbəblərə görə MDB xaricində dövlətlərarası ticarətin azalmasının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Xarici ticarət axınlarının dinamikasını nəzərdən keçirərkən, SSRİ dağıldıqdan sonra üç dövrü

ayırmaq olar: 1. 1991-1993-cü illər. SSRİ dağıldıqdan sonra ticarət vəziyyəti; 2. 1993-1998-ci illər. Rusiya iqtisadiyyatında 1998-ci il böhranına qədərki dövr; 3. 1998-ci ildən sonrakı dövr.

SSRİ-nin dağılması, köhnə iqtisadi əlaqələrin dayandırılması və istehsalın azalması nəticəsində 1993-cü ildə həm ixracatda, həm də idxalında müvafiq olaraq 1991-ci ilin göstəriciləri üzrə 35% və 28% səviyyəsində qeydə alınmışdır [34, s.27]. MDB daxilində eyni dövr üzrə ticarət göstəriciləri də əhəmiyyətli dərəcədə (müvafiq olaraq 83-84%) azalmışdır. Ən az ziyan görən ölkələr ixracatı əsasən əmtəə yönümlü ölkələr (məsələn, Qazaxıstan və Rusiya) və mühəndis məhsullarında ixtisaslaşan ölkələr olmuşdur.

1993-cü ildən etibarən xarici ticarət vəziyyətində nisbətən yaxşılaşma qeydə alınmağa başladı. 1993-1997 dövründə MDB ölkələrinin ixracatı 54%, idxal isə 64% artdı. Eyni zamanda, Belarus və Qazaxıstanın xarici ticarət dövrüyyəsi orta MDB göstəricilərini keçmiş, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistanda isə ixrac-idخال axınının bərpa prosesi digər ölkələrə nisbətən daha yavaş həyata keçirdi. 1998-ci ilin Rusiya böhranı MDB-nin xarici ticarətində azalmaya, eyni zamanda dövlətlərarası ticarətin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. 1997-2003-cü illərdə yenidən ümumi ticarət və ilk növbədə bölgə xaricinə ixrac axınları ilə bağlı vəziyyət dəyişməyə başladı. Nəticədə 2003-cü ildə MDB ölkələri daxilində ixrac 1997-ci ilə nisbətən demək olar ki, 30% azaldı, regiondan yük daşımaları isə iki dəfədən çox artmışdır [35].

MDB ölkələrinin bir çoxunun - Belarusiya, Özbəkistan və Moldova istisna olmaqla, dünyanın qalan hissəsi ilə ticarəti üstünlük təşkil etmişdir. Ən çox bu tendensiya ixrac baxımından özünü göstərdi. 2003-cü ildə Ermənistan, Rusiya, Azərbaycan, Tacikistan kimi ölkələrdə regiondaxili ixracın payı 13-18%, Qazaxıstan, Türkmənistan və Ukrayna üçün 23-30% təşkil etmişdir.

1995-2003-cü illərdə Rusiya Türkmənistan istisna olmaqla MDB ölkələri üçün, əsasən idxalın əsas mənbəyi və əsas ixrac bazarı rolunu oynayır. 2003-cü ildə Belarusiyanın 90%, Moldovayanın 72% , Ukrayna və Ermənistanın müvafiq olaraq 35% və 50% ixrac əməliyyatı Rusiyaya yönəlmişdir. MDB ölkələrindən Belarusun

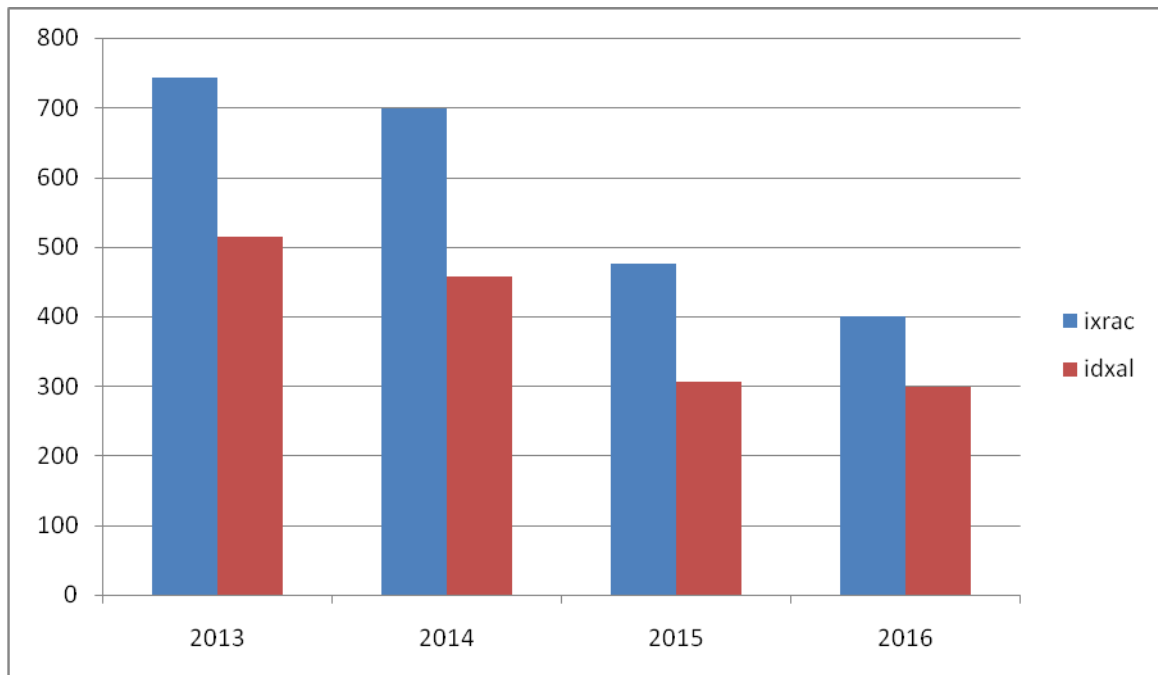
idxalında payının 94% , Özbəkistanın 84%, Ukraynanın isə 75%-i Rusiyanın payına düşmüşdür. Eyni zamanda, MDB ölkələri arasında ticarət (Rusiya istisna olmaqla) ardıcıl olaraq azalıb. Ticarət axınının coğrafi strukturunda bu cür asimetriya və MDB daxilində bir bazardan asılılıq region ölkələrinin Rusiyanın iqtisadi vəziyyətdən çox asılı edir.

Bölgədaxili ticarətin azalma səbəblərdən biri, əsasən mineral məhsulları, qara metallar və kimyəvi məhsullardan ibarət olan ixrac və idxalın yüksək əmtəə konsentrasiyası idi. Məsələn, Rusiyanın MDB ölkələrinə bu məhsullar üzrə ixracatı 64,8%, Qazaxıstanın - 78%, Ukraynanın - 63,2%, Tacikistanın - 67,3% təşkil etmişdir. Regiondaxili ixracatda maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin payı isə artmamış, hətta azalmışdır. Digər sahələrdə də oxşar tendensiya müşahidə olunmuşdur. Mineral məhsullar, xammal və qida məhsulları ixrac potensialının həcmnin yarısından çoxunu təşkil etmişdir.

MDB xaricinə göndərilən ixrac mallarının strukturunda mineral məhsullar, qara və əlvan metallar, eləcə də toxuculuq məhsulları, maşınlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələrinin payı bütün MDB ölkələri üçün azalmışdır və 2003-cü ildə Ukrayna üçün 14,3%, Özbəkistan üçün 0,5% təşkil etmişdir. Bu göstərir ki, bölgənin əksər ölkələrində ixrac strukturunda xammal və birinci emal məhsulları olan sənaye malları üstünlük təşkil edir. Məsələn, Ukrayna polad məhsulları ixracında dominant, Tacikistan - alüminium, Özbəkistan - pambıq, Qırğızıstan - qızıl, Moldova və Gürcüstan - kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı ilə ixtisaslaşmışdır.

MDB xaricindən ixracı xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri, bu ticarət əməliyyatlarında maşınların, avadanlıqların və nəqliyyat vasitələrinin payının artmasıdır ki, bu da texniki yenidənqurma və istehsalın modernləşdirilməsi cəhdlərindən irəli gəlir. Məsələn, 1995-2003 dövrü üçün Azərbaycanda bu qrup üzrə ixracın payı 19,2% -dən 40,3% -ə, Gürcüstanda 7,6% -dən 34% -ə, Qazaxıstanda isə 39% -dən 50% -ə qədər artmışdır.

Şəkil 1.1 2013-2016-cı illərdə MDB ölkələrinin xarici ticarət göstəriciləri [35]

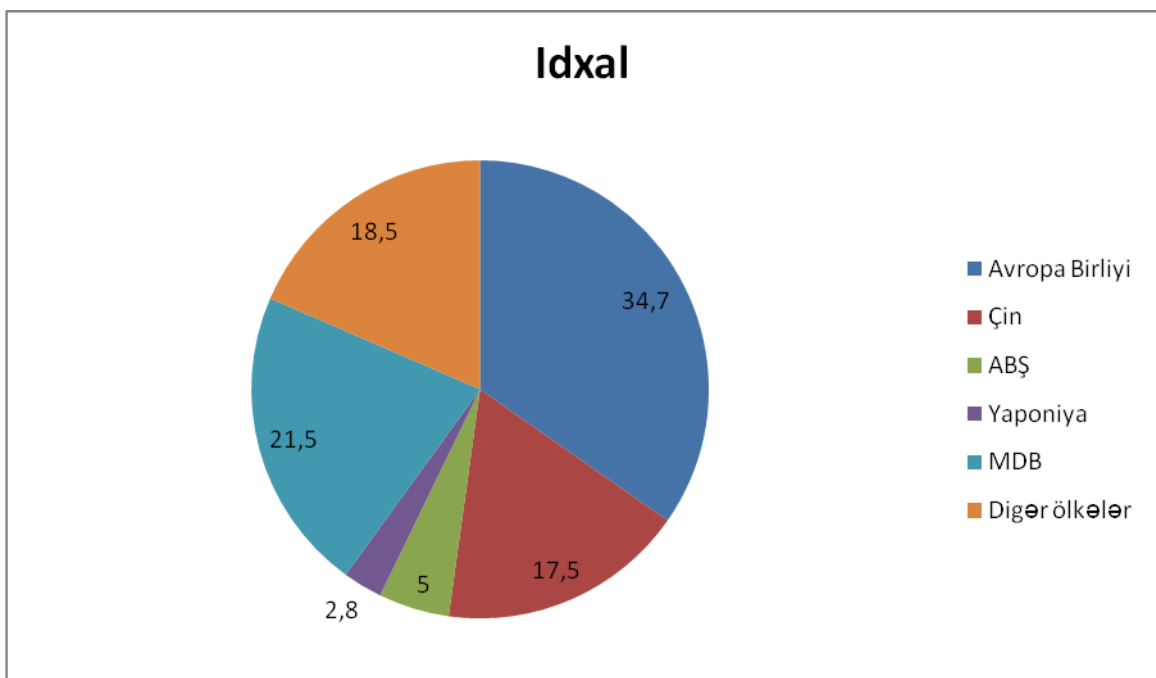
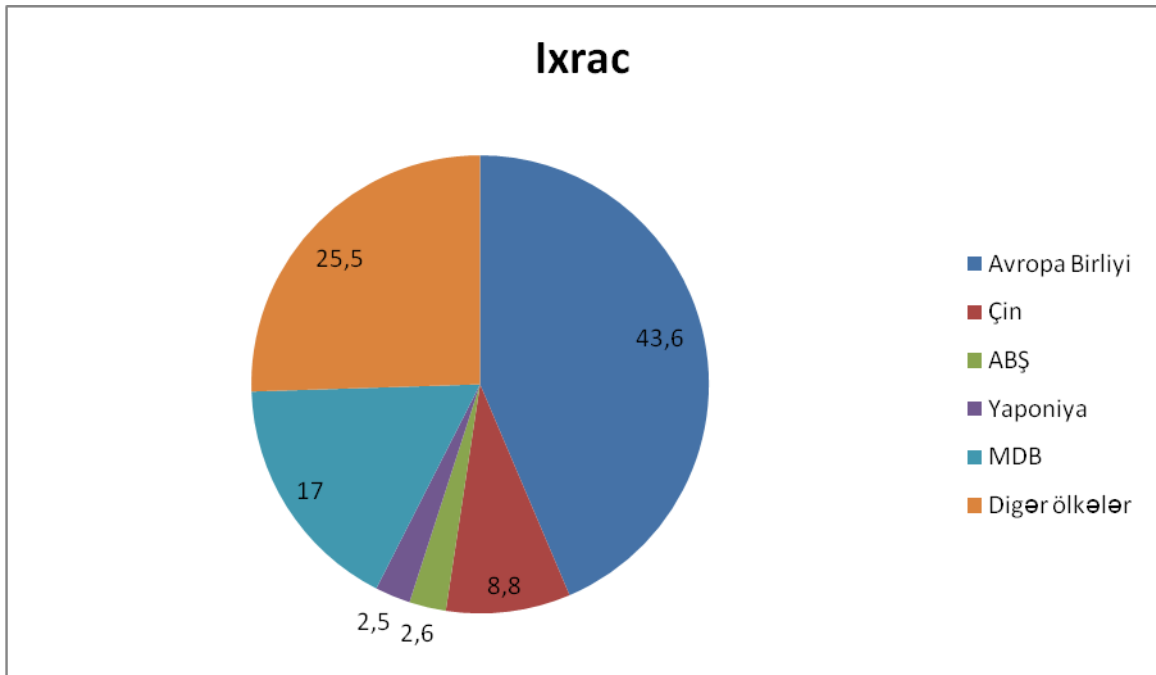

Şəkil 1.1 –dən göründüyü kimi MDB ölkələrinin ixrac göstəriciləri bütün dövlər üçün idxal göstəricilərini üstələmişdir və bu göstəricinin əldə edilməsində xammal ixracının həcmi əhəmiyyətli rola malikdir.

MDB ölkələrinin digər ölkələrlə ticarətində müstəqillik elan edildikdən sonra 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan, Qırğızıstan, Moldova, Özbəkistan və Qazaxıstanda xarici iqtisadi fəaliyyətdə böyük həcmdə azalma müşahidə edildikdə belə ticarətin tamamilə dayanması halı olmamışdır. Bu onunla izah edilirdi ki, ilk növbədə, planlaşdırılan iqtisadiyyatda keçmiş respublikalar xarici ölkələrlə birbaşa ticarət etmirdilər və bütün müqavilələr Moskvada nazirliklərdə bağlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin xarici iqtisadi açıqlığı aşağı olması səbəbindən xarici ölkələrlə ticarət həcmi respublikalar arasında daxili ticarətlə müqayisədə əhəmiyyətsiz idi. İkincisi, MDB ölkələri, xüsusən enerji daşıyıcıları və xammalları olan ölkələr valyuta ilə gəlir əldə etmək məqsədilə regiondan kənarda, əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə ixracı tez bir zamanda yenidən istiqamətləndirmişlər. Buna görə də, MDB ölkələrinin regiondan kənar ticarət əməliyyatları region daxili ticarətə nisbətən daha sürətlə artmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, MDB-dən kənarda

ticarətin inkişafı ticarət baryerlərinin tətbiqi ilə məhdudlaşdı. İxrac kvotalarının, lisenziyaların tətbiqi, xüsusilə ixrac məhsullarının ən vacib növləri üçün səlahiyyətli ixrac agentlərinin siyahılarının tərtib edilməsi daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş tədbirlər kimi həyata keçirilməyə başladı.

Şəkil 1.2 MDB ölkələrinin 2016-cı il üzrə digər dünya ölkələri ilə ixrac və idxal göstəriciləri [35].

1992-1995-ci illərdə demək olar ki, bütün MDB ölkələrində daxili qiymətləri idarə etmək və onları aşağı səviyyədə saxlamaq üçün ixrac məhdudiyyətləri geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac vergiləri enerji və xammal ixrac edən ölkələr üçün büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli bir mənbəyidir. Ümumiyyətlə, MDB ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən 1995-ci ildə aradan qaldırılan ixrac məhdudiyyətləri yalnız xarici ticarət fəaliyyətini məhdudlaşdırmamış, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını ləngitmişdir. Bir sıra qiymətləndirmələrə görə, 1993-cü ildə Rusiyanın ixrac məhdudiyyətlərindən gələn itkiləri ÜDM-nin 20%-i qədərində olmuşdur. Daxili bazarın qorunması üçün idxal tarifləri, kvotalar və lisenziyalaşdırma kimi ticarət siyasəti alətləri həmin dövrdə geniş istifadə edilmişdir. Hətta bir sıra ölkələrdə (Moldova, Ukrayna) gömrük tarifinin maksimum dərəcəsi 300-350% -ə çatmışdı [34].

Bundan əlavə, idxalın artımını məhdudlaşdıran mühüm amil uzun müddət imtiyazlı idxalçılara (adətən böyük dövlət müəssisələrinə) bazar faiz dərəcələrindən aşağı xarici valyutanın verilməsi olmuşdur ki, bu da xarici valyutanın xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları üçün məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. MDB ölkələrinin demək olar ki, bütün ölkələrinin ixrac strukturunda vacib xüsusiyyətlərdən biri xammal və yarı bitmiş məhsulların böyük bir hissəyə sahib olmasıdır. Bu qrupa mineral enerji daşıyıcılarını (xam neft və neft məhsulları, təbii qaz və s.), elektrik enerjisi, dəmir filizləri, qara və əlvan metallar, pambıq lifləri və bir sıra digər məhsullar daxildir. MDB-də orta hesabla bu məhsullar ümumi əmtəə ixracının 65% -ni təşkil edir. MDB-nin 5 ölkəsində ixracatda onların payı 75% -dən çoxdur və səkkiz ölkədə isə bu, 50% -dən çoxdur. Moldovadan başqa bütün ölkələrdə bu pay 25% -dən çoxdur. MDB xaricində olan ölkələrə ixracatda bu mal qrupunun payı daha yüksəkdir - 70% -dən çox. Beləliklə, beynəlxalq əmək bölgüsündə bu günə qədər MDB ölkələrinin rolu əsasən yalnız ilkin emal keçmiş və dünyanın digər bölgələrində daha dərin proseslərə məruz qalan məhsulların tədarükündən ibarətdir. Yüksək texnologiya və ixtisaslı əməkdən istifadəni tələb edən məhsulların dünya bazarına çatdırılmasında MDB ölkələrinin rolu çox azdır.

Bu ixrac strukturu əsasən enerji daşıyıcıları və metallarının mühüm ixrac məhsulları kimi Sovet dövründə üstünlüyündən miras qalmışdır. Ancaq bu gün vəziyyət heç də ürək açan deyildir: Sovet İttifaqında istehsal olunan bitmiş məhsulların alıcısı olan xarici bazarları MDB itirdi. Əlbəttə nəzərə alınmalıdır ki, SSRİ-dən maşın və digər hazır məhsulların ixracı süni olaraq daxili qiymətlərlə (xüsusən, enerji və nəqliyyat xidmətləri) ciddi şəkildə subsidiyalaşdırılmış və ölkədə mövcud olan təmin edilmiş satış bazarları sistemi ilə, eləcə də Sovet məhsullarını almaq üçün bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilmiş imtiyazlı kreditlərlə dəstəklənmişdir. Sovet İttifaqı və sosialist sistemin dağılması ilə ixracatın stimullaşdırılması üçün bu mexanizmlər fəaliyyətini dayandırdı ki, bu da MDB ölkələrinin ixracında hazır məhsulların payının azalmasına gətirib çıxardı.

Ötən dövr ərzində ixracın xammal yönümünün azaldılmasında heç bir əhəmiyyətli irəliləyiş olmamışdır. MDB ölkələrində istehsal olunan məhsullarının çoxu nisbətən az keyfiyyətlə malik olduğundan xarici bazarlarda rəqabət apara bilmir. Bu, əslində, demək olar ki, bütün MDB ölkələrində struktur islahatlarının tam başa çatmamasının göstəricisidir: bazarlar səmərəsiz işləməyə davam edir ki, bu da əməliyyat xərcləri və məhsulların daha yüksək xərclərinə gətirib çıxardır, həmçinin texniki avadanlıqların yenidən təkmilləşdirilməsi və ixracda keyfiyyətin idarə edilməsinə ehtiyac yaradır. Xammal və yarı bitmiş məhsulların MDB ölkələrinin ixracında üstünlükləri sosial-iqtisadi inkişaf üçün mənfi təsirə malikdir. Birincisi, tipik MDB ixrac mallarının (neft, metallar, pambıq) bir çoxu üçün dünya qiymətləri tez-tez və güclü dalğalanmalara məruz qalır ki, bu da bu əmtəələrin satışından qeyri-sabit gəlirləri təmin edir. Bu isə öz növbəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərində bu resursların satışından yaranan dəyişkənliyə gətirib çıxarır. Son zamanlar Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan bu problemlərlə üzləşiblər.

Bütün bu ölkələr sabit pul vəsaitləri fondu yaratmaq yolu ilə ölkəyə daxil olan "artıq" valyutanın yığılması və dövlət xərcləri proqramlarının davamlılığını təmin etmək siyasətini icra etməyə başlamışlar. İxracın və bütövlükdə iqtisadiyyatın əmtəə yönümünün struktur aspektlərinin inkişaf etdirilməsi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Dünya qiymətlərində dalğalanmaların təzahürlərindən biri əlverişli qiymət şərtləri dövründə xammal və yarı bitmiş məhsulların ixracından böyük imkanların əldə edilməsidir ki, bu zaman ya dövlətin əlində (məsələn, Rusiya və Türkmənistanda qaz sənayesi, Özbəkistanda pambıq sənayesi), ya da böyük müəssisələrdə (Rusiyada və Qazaxıstanda neft sektoru, Rusiyada, Ukraynada və Qazaxıstanda metallurgiya) kapitalın toplanması baş verir.

Bu, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə, istehsalçıların əmtəə sektorundan iqtisadiyyatın digər sahələrinə təsirinin yayılmasına və güclü maliyyə və sənaye qruplarının formalaşmasına kömək edir. Xammal ixracının üstünlük təşkil etdiyi demək olar ki, bütün MDB ölkələrinin təcrübəsi eyni tendensiyləri göstərir.

MDB ölkələrinin dünya iqtisadi sistemində yavaş integrasiyasının təzahürlərindən biri də, postsovet respublikalarının əksəriyyətinin hələ də Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmaması, yaxud bu prosesin ləng getməsidir. Sovet İttifaqı ölkələri arasında ÜTT-nin ilk üzvü olan bu təşkilatın 77-ci üzvü olan Qırğızıstan Respublikası olmuşdur. Latviya 10 fevral 1999-cu ildən, Estoniya 13 noyabr 1999-cu ildən ÜTT-nin üzvü oldu. 14 iyun 2000-ci ildən etibarən Gürcüstan, 31 may 2001-ci ildə Litva, 26 iyul 2001-ci ildə Moldova ÜTT-nin üzvü oldu. 5 fevral 2003-cü ildə Ermənistan ÜTT-nin 145 üzvü oldu. Ukrayna 16 may 2008-ci ildə, Rusiya 2012-ci il avqustun 22-də ÜTT-yə üzv oldu. Tacikistan 2013-ci il martın 2-də ÜTT-yə üzv oldu. Qazaxıstan ÜTT-yə üzvlüyə dair danışıqları başa çatdırdı və 2015-ci il noyabrın 30-da ÜTT-nin 162 üzvü oldu. Bütün digər dövlətlər ÜTT-yə üzv olmaq üzrə danışıqların müxtəlif mərhələlərindədir, Türkmənistan isə bu təşkilatın üzvlüyü üçün müraciət etməmişdir. Aydınır ki, beynəlxalq ticarət qaydalarını tənzimləyən ən böyük təşkilata üzvlük hər bir ölkə üçün potensial faydaların və xərclərin fərdi tarazlığı ilə izah olunur.

Bəzi ölkələrin iqtisadi həyatına ÜTT-na üzvlük heç də müsbət təsir göstərməmişdir. Məsələn, Ukrayna və Qırğızıstan kimi postsovet ölkələri Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaqla bir çox məsələlərdə geriləmə əldə

etdilər. Xüsusən, Qırğızıstanın təşkilatdakı mövcudluğu ilə bu ölkədə sənaye istehsalı demək olar ki, tamamilə yox səviyyəsinə düşdü. Kənd təsərrüfatında hasilat əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı 35 dəfə, heyvandarlıq istehsalı 30 dəfə azalıb. Eyni zamanda, ticarət səviyyəsinin artması əsasən idxal olunan mallar hesabına genişlənmişdir. Bəzi ekspertlərin fikrincə, Ukrayna üç il ərzində ÜTT-yə üzv olmaq üçün qazandıqlarından daha çoxunu itirmişdir və bu Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük şərtlərinin dəyişdirilməsi üçün danışıqlar üçün əsas ola bilər. Beləliklə, 2011-ci il yanvarın 1-dən Ukrayna ÜTT-yə olan öhdəliklər çərçivəsində alkoqollu məhsullara idxal rüsumlarını ləğv edib və nəticədə Ukraynada üzüm şerablarının istehsalı 41,3% azalıb. Eyni zamanda donuz əti idxalı 2,9 dəfə artmışdır və idxalın payı demək olar ki, 40% -dir. ÜTT üzvü kimi, Ukraynaya kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını subsidiyalaşdırmaq qadağandır. ÜTT-yə qoşulmuş bütün ölkələrin adambaşına düşən ÜDM göstəriciləri MDB-də ən aşağı göstəricilər səviyyəsindədir. Bu ölkələrin iqtisadiyyatlarının hələ dünya rəqabəti səviyyəsində olmaması onların iqtisadi vəziyyətlərinin çətinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Fəsil 2. MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyəti və inkişaf xüsusiyyətləri

2.1. MDB ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri: strukturu, dinamikası və inkişaf meylləri

MDB ölkələri tərəfindən ticarət istiqamətləri Belorusiya, Qırğızıstan, Tacikistan istisna olmaqla əsasən Birlik xaricindəki bazarlara yönəldilmişdir. Bu baxımdan orta statistik mövqe Özbəkistan və Ukraynanın payına düşür. Eyni zamanda MDB-də qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin payı 2005-ci ilə qədər azalsa da sonra 22-23% səviyyəsində sabitləşmişdir [23, s.27]. Son beş ildə isə MDB ölkələri arasında ticarətin coğrafi quruluşunda böyük dəyişikliklər baş verməmişdir. Qarşılıqlı ticarətin inkişafına təsir göstərən əsas amil qarşılıqlı surətdə mübadilə edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin az olması, Birlikdəki tərəfdaşların ödəmə çətinlikləri, müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı intizamda əyintilər, milli istehsalçıları qorumaq üçün malların tədarükü üzrə mütəmadi olaraq tətbiq edilən məhdudiyyətlər çıxış edir. Xüsusilə Qırğızıstan və Tacikistan ilə əməkdaşlıq üçün yüksək biznes risklərinin mövcudluğu (üçüncü ölkələrin ərazisindən keçmək zərurəti daxil olmaqla) xarakterikdir. Son illərdə ayrı-ayrı ölkələrə siyasi təzyiqlər perspektivli əməkdaşlıq layihələrinin (məsələn, Ukrayna ilə) pozulmasına, hərbi-sənaye kompleksində, eləcə də aviasiya sənayesində və digər yüksək texnologiyalı istehsal sahələrində əməkdaşlığın dayanmasına gətirib çıxarmışdır. Qarşılıqlı ticarətin xüsusiyyətlərindən biri də onun qeyri-bərabərliyi xarakterinin olmasıdır. Son illərdə əsas ticarət tərəfdaşları Rusiya bazarında mövqelərinin çoxunu itirsələr də, onların iqtisadiyyatları Rusiyanın enerji təchizatına yüksək dərəcədə asılılıq göstərirlər. Aktiv saldonun təxminən 90% -i yanacaq və enerji mallarının ticarət balansının profitini təmin edir [31, s.67].

MDB məkanında iqtisadi proseslərin mərkəzində Rusiya dayansa da son illərdə bu ölkənin xarici ticarətində MDB ölkələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə azalıb: 1994-cü ildə ticarətin 25,2% -i, daha sonra isə 2013-cü ildə yalnız 14,8% -i MDB

ölkələri ilə təşkil etmişdir [32]. Bu azalma əsasən mineral məhsulların xarici ölkələrin bazarlarına yönəldilməsi ilə əlaqədardır: 1992-1994-cü illərdə MDB ölkələri ümumi enerji ehtiyatlarının ixracının 40 faizini təşkil edirdisə, 2007-2008-ci illərdə 14,7%, Hazırda isə yalnız 10% -ə qədər təşkil edir. 1994-2013-cü illərdə Rusiyanın MDB ölkələri ilə ticarət quruluşu olduqca sabit qalmışdır. Müvafiq dövr üçün ayrı-ayrı illərdə ümumi ticarətə nisbətə MDB ölkələri ilə ticarət orta hesabla 10% -dən çox təşkil etmişdir və bu zaman "mineral məhsullar" qrupunun ixracına və "metal və metal məhsullarının" idxalına üstünlük verilmişdir [32].

Rusiya Federasiyasının Federal Gömrük Xidmətinə görə 2016-cı ildə xarici ticarətin ümumi strukturunda Rusiyanın MDB ölkələri ilə ticarətinin payı 0,5% azalmışdır və 12,1% təşkil etmişdir. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə Rusiyanın ixracatı 18% azalaraq 38,5 milyard dollara çatmışdır. Müvafiq olaraq idxalat - 8%, 20 mlrd dollar təşkil etmişdir.

Bənzər tendensiyalar investisiya sahəsində də müşahidə edilmişdir. Ötən il Rusiyadan MDB ölkələrinə birbaşa investisiyalar 26% azalmışdır. MDB ölkələrindən Rusiyaya investisiyaların dinamikası da mənfi yöndə olmuşdur.

Hər iki istiqamətdə azalma əsasən Ukrayna ətrafında baş verən proseslərlə bağlı olmuşdur.

Rusiyanın MDB-də əsas ticarət tərəfdaşları Belorusiya və Qazaxıstandır.

Rusiyanın MDB-yə ixracatının əmtəə strukturunun 32,6% -i yanacaq və enerji məhsulu üstünlük təşkil edir, lakin bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə azalma olub - 6,7%.

Avropa İqtisadi Birliyi tərəfindən tətbiq edilən sanksiyalarla əlaqədar olaraq MDB-nin ümumi idxalında ərzaq və xammalın payı tədricən artmaqdadır: 2016-cı ildə 23,3% -ə çatmışdır. Logistika və aşağı qiymətlərin mövcudluğu səbəbindən MDB ölkələri Rusiya bazarında rəqabət üstünlüyünü əldə etmişdirlər.

MDB-nin keçən il fəaliyyətinin əsas məqsədi ticarət rejiminin liberallaşdırılması olmuşdur.

Hazırda 2011-ci ildə Azad Ticarət Zonası barədə imzalanmış müqavilədə bütün

MDB ölkələri Azərbaycan və Türkmənistan istisna olmaqla iştirak edirlər (2016-cı ildən etibarən, ATC Ukrayna və Rusiya arasında fəaliyyət göstərmir. Ancaq vahid satınalma bazarına çıxışın olmaması ticarətin inkişafına əhəmiyyətli məhdudiyyətlər qoyur.

Ötən il ölkələr azad ticarət zonasının ərazisində dövlət satınalmalarına çıxışı təmin edəcək müqavilənin protokolunu imzalamışdır və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər görülür. 2019-cu ilədək imza edəcək ölkələr qanunvericiliyin tətbiqi və uyğunlaşdırılması ilə məşğul olacaq, bundan sonra dövlət satınalmalarının "açılması" ilə bağlı xüsusi razılaşmalar müzakirə olunacaq. Uzun müddət ərzində bu proses MDB daxilində iqtisadi qarşılıqlı əlaqəyə böyük təkan verə bilər. Fəaliyyətin əsas perspektivi MDB və Avrasiya İttifaqı çərçivəsində ticarətin liberallaşdırılması üçün səylərin əlaqələndirilməsi və integrasiyasıdır. Paralel olaraq Rusiya MDB ölkələri ilə bütün sahələr üzrə iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün çalışır.

Rusiya aprel ayında neft və qaz sektorunda əlaqələrin tənzimlənməsi üçün uzunmüddətli əsaslarla Belorusiya ilə razılaşmalar əldə etmişdir. Özbəkistanla (regionlararası əməkdaşlıq və turizm), Türkmənistanla (sənaye sahəsindəki əməkdaşlıq), Moldova (avtomobil nəqliyyatı ilə) və MDB-nin nüvə enerjisi ilə bağlı razılaşmaları ilə bir sıra müqavilələr qəbul edilmişdir.

Digər böyük MDB dövləti Belorusiya Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları Ukrayna, Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Moldova çıxış edir və Belorusiyanın ixracının 90% -dən çoxunu MDB ölkələri ilə ticarət təşkil edir. 2007-ci ildən etibarən istehsal sahəsində əməkdaşlıq üzrə bir sıra birgə layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır, o cümlədən Azərbaycanda traktorların, yük avtomobillərinin və liftlərinin montajı həyata keçirilir. Ölkə istehsalat əməkdaşlığı, aqro-sənaye kompleksi, energetika sektoru, memarlıq və tikinti, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi üçün yaxşı bir təməl malikdir.

Son illər Ukrayna MDB daxilində aktiv ticarət əməliyyatlarından kənarda qalmışdır. Birlik ölkələri ilə ticarətin azalması Ukraynanın GOST standartlarından

uzaqlaşdığına və Avropa standartlarına uyğun olaraq istehsalını qurmaq istəyinə bağlıdır və bu da MDB ölkələri ilə ticarət və iqtisadi əlaqələrin durğunluğuna gətirib çıxarır. Ötən iki il ərzində Ukrayna ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi iki dəfə azalmış, Qazaxıstanla 43%, Moldova ilə 30% azalma qeydə alınmışdır [31]. Hətta MDB-dən çıxan Gürcüstan Ukraynada baş verən hadisələrin mənfi nəticələrini yaşayır, ticarətdə azalma 25% təşkil edir. Bununla belə hazırda Ukraynada fəal bir makroiqtisadi sabitləşmə var.

Ukraynada böhran hadisələrinin inkişafı, həm MDB ölkələrinin iqtisadiyyatına, həm də xarici iqtisadi əlaqələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Bu, BMT-nin "Dünya iqtisadi vəziyyəti və perspektivləri- 2015" hesabatında öz əksini tapmışdır. Ölkədə istehsalın azalması, inflyasiyanın artması, sənaye sektorundakı disbalansın artması və MDB-də tərəfdaşlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin zəifləməsi dünya enerji qiymətlərində azalma, dünya ÜDM-də azalma və bir sıra MDB ölkələrində (Rusiya, Qazaxıstan, Moldova) böhranın nəticələrini ağırlaşdıran devalvasiya proseslərinin inkişafı ilə eyni vaxta təsadüf etmişdir. Ümumilikdə, Ukrayna hadisələri ərəfəsində 2015-ci ilin yekunlarına görə, MDB ölkələrinin ÜDM-i Avrasiya İnkişaf Bankının qiymətləndirməsinə əsasən 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,8% azalıb.

Bu səbəblər, həm MDB üzvlərinin xarici ticarətində, həm də öz aralarında ticarətdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Beləliklə, MDB üzrə 2016-cı ilin yanvar-fevral aylarında malların xarici ticarət dövriyyəsi 2015-ci ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə ümumi olaraq 28,1% -ə qədər azalıb (2015-ci ilin yanvar-fevralında - 30% təşkil etmişdir). Eyni zamanda ixrac 32,9%, idxal - 19,7% azalmışdır. Ticarət balansı 17,1 milyard dollar səviyyəsində müsbət olmuşdur ki, bu da 2015-ci ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə 50,2% az olmuşdur. 2014-cü ildə isə qarşılıqlı ticarət həcmi 2013-cü ilə nisbətən 16,9% azalıb (2013-cü ildə 9,3% azalma olmuşdur). İxracatın həcmi 2014-cü ildə 15,3% azalaraq 113 milyard dollar, idxal isə 18,5 faiz artaraq 101,9 milyard dollar təşkil edib. 2015-ci ildə qarşılıqlı ticarət həcmi azalmağa davam etmişdir. 2015-ci ilin yanvar-sentyabr dövründə ümumi ixrac 57,28 milyard dollar olaraq reallaşmışdır. (2014-cü ilin müvafiq

dövrünün 63,7% -i), ümumi idxal - 53112,5 mln. dollar təşkil etmişdir (2014-cü ilin müvafiq dövrünün 66.3%-i). Göründüyü kimi 2014-cü ildən başlayaraq ticarətin bütün göstəriciləri üzrə enmə tendensiyaları müşahidə edilməkdədir. Ukraynadakı böhran Rusiya-Ukrayna münasibətləri üçün ağır nəticələr verdi. Siyasi böhrandan əvvəl Ukrayna istehsalçıları Rusiya bazarında 4 milyard dollardan çox məhsul satmışlar. (2014-ci ildə 9 milyard dollar, 2013-ci ildə 15 milyard dollar). 2016-cı ildə isə bu göstərici cəmi 2,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bu böhran nəticəsində iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, o cümlədən gəmiqayırma, maşınqayırma və avtomobil sənayesi daxil olmaqla, əlaqələrin pisləşməsinə gətirib çıxardı. 2016-cı il yanvar ayının 1-dən etibarən Rusiya Ukrayna ilə AB arasında assosiasiya sazişindən irəli gələrək Ukrayna üçün azad ticarət rejimini ləğv etdi. İqtisadiyyatın çətin vəziyyətinə baxmayaraq, Ukraynanın MDB-dən çıxması ilə bağlı fikir hələ Kiyevdə tam olaraq qərarlaşmamışdır. Bu, Kiyevin Birlik ölkələri ilə ticarətinə təsir edən nəticələrə səbəb olacaqdır. Ümumiyyətlə, Ukraynadakı böhran MDB məkanında sosial-iqtisadi vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi və Birlik mexanizmlərinin islahatının aparılmasının səbəblərindən birinə çevrildi.

Hazırda Ukrayna Belorusiya bazarının aparıcı partnyorlarından biridir. 2016-cı il üzrə Ukrayna bazarı Belorusiyanın xarici ticarət dövriyyəsində Rusiyadan sonra 2-ci yer tutur, ixrac üzrə 2-ci yer və idxal üzrə 4-cü yer tutur. 2016-cı ilin birinci yarısında Belorusiyanın ticarət dövriyyəsinin 51% -i Rusiyaya məxsus idisə, Belorusiya mallarının ümumi ticarət dövriyyəsinin cəmi 7% -i Ukrayna ilə aparılmışdır. Eyni zamanda, Belorusiya bütün idxalının 76% -ni Ukrayna ilə həyata keçirməkdədir və Ukrayna ilə əlverişli bir ticarət balansına malikdir. Göründüyü kimi Minsk, dünyanın ən böyük bazarlarından biri kimi Ukraynanı dəstəkləməkdədir. Ukrayna ətrafında baş verən hadisələr Belorusiyanın bu ölkə ilə ticarət strukturunun müsbət dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İxrac strukturunun təxminən 70% -i neft, neft məhsulları və qaz təşkil edir. Bir sözlə, Belorusiya Ukraynanın neft məhsullarına olan artan tələbatını ödəyən bir ölkə kimi MDB-də xüsusi mövqeyə

malik olmağa başladı. Qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasının 2016-cı ilin martına qədər Rusiya Federasiyasından malların ixracı və idxalı üzrə Federal Xidmət tərəfindən tətbiq edilmiş embarqo sayəsində Belorusiya Ukraynaya neft və neft məhsullarının satışı sahəsində əhəmiyyətli üstünlük əldə etmişdir.

Belorusiya təchizatçıları Rusiyanı Ukrayna bazarından çıxarmağa müvəffəq olublar (Ukrayna qadağanına qədər Rusiya şirkətləri Ukraynanın bazarının təxminən 30% -nə sahib idilər) və Ukrayna bazarından rus dizel yanacağını çıxarmaqla bu yanacağın bazarını ələ keçirmişlər. Nəticədə, 2015-ci ilin noyabrında Belorusiyadan 272 min ton dizel yanacağı, Litva 92 min ton, Polşadan 24 min ton, Rusiyadan isə cəmi 19 min ton dizel göndərilib. Belorusiya, Ukraynanı təmin edən və benzin və aviasiya kerosini ixrac edən lider oldu. 2015-ci ilin sonunda Ukraynaya neft məhsulları idxalının təxminən yarısını (1.733 milyard dollar) təmin etmişdir. Rusiya bu ölkəyə yanacağın idxalı üzrə ikinci yerdədir (0,845 milyard dollar), Litva - üçüncü (0,414 milyard dollar). 2016-cı ilin birinci yarısında, Dövlət Maliyyə Xidmətinə əsasən, Belorusiya Ukraynanı bütün idxal olunan neft məhsullarının təxminən üçdə ikisi ilə təchiz etdi ki, bu da Ukraynanın Belorusiya yanacağına artan asılılığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ukrayna Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir - Azərbaycanın ümumi ticarətində (5.7%) yeddinci yeri tutur. 2015-ci ildə MDB ölkələri arasında mal və xidmətlərin ticarətində Ukrayna 5-ci yeri tutur-Rusiya, Belorusiya, Qazaxıstan və Moldovadan sonra Ukrayna ilə. İki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi 2013-ci ildə ən yüksək nöqtəyə çatdı və 979,0 milyon dollara çatdı. Ancaq sonrakı iki ildə 2,5 dəfə düşərək, 390,2 milyon dolları əhatə etdi. Eyni illərdə Azərbaycana ixrac da 2,5 dəfə düşərək 892,4 milyondan 349,8 milyon dollara qədər olmuşdur. Azərbaycandan idxal 86,6 milyondan 40,4 milyon dollaradək azalmışdır. Dövriyyənin azalması, əsasən, ənənəvi olaraq Azərbaycana metal məhsullar verilməsində fasilələr yaşayan Ukraynanın sənaye mərkəzi Donbassda hərbi əməliyyatlar nəticəsində fabriklərin fəaliyyət göstərməməsidir. Metallurgiya məhsulları Ukraynanın Azərbaycana ixracının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

Digər bir səbəb isə Ukraynanın AB ilə azad ticarət zonası üzrə sazişi ratifikasiya etdikdən sonra Ukrayna ərazilərindən keçməklə Rusiyanın Ukrayna məhsulların tranzitinə dair tətbiq etdiyi bir sıra məhdudiyyətlərdir. Neftə gəldikdə isə, 2012-ci ildən Azərbaycan Ukraynaya bu məhsulun tədarükünü dayandırmışdır. Bunun səbəbi Gömrük İttifaqının formalaşması və rus qazının aşağı qiymətlərlə tədarükü idi. Bundan əlavə, Ukraynanın Cənubi dəniz limanında çox yüksək vergi dərəcələri tətbiq edilmişdir. Bu şəraitdə Azərbaycan nefti rəqabətə davam edə bilməzdi. 2016-cı ilin iyul ayında Ukraynanın hazırkı prezidentinin Bakıya ilk səfəri olub. Səfər öncəsi Ukraynanın Baş nazirinin müavini Q. Zubko Bakıda iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Ukrayna hökumətlərarası birgə hökumətlərarası komissiyasının iclasında Ukraynanın "Baltik dənizi – Qara Dəniz –Xəzər dənizi" böyük nəqliyyat dəhlizi yaradılmasına təşəbbüs göstərdiyini bildirib. Bu, bir çox marşrutları sinxronlaşdırır ki, böyük bir nəqliyyat dəhlizi ticarət və iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Ukrayna yüklərinin Gürcüstan, Azərbaycan və Xəzər dənizindən keçərək, Aktau istiqamətində Rusiya ərazisindən keçməməklə ixracı məsələsi müzakirə mövzularından biridir. Ukrayna Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri ilə vahid iqtisadi məkanın yaradılmasını güclü dəstəkləyir.

Səfər zamanı yalnız iki müqavilə imzalanıb: 2016-2020-ci illərdə malların daşınması sahəsində gömrük pozuntularına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq və mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq proqramı. Enerji, nəqliyyat, hərbi-texniki əməkdaşlıq, siyasi əlaqələr və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət məsələləri müzakirə olunmuşdur. Prezident İlham Əliyev mətbuat konfransı zamanı enerji məsələlərinə toxunaraq, Odessa-Brodı layihəsinin bərpası üçün fürsətin olduğunu qeyd edərək, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin açılışının Ukrayna üçün yeni imkanlar gətirəcəyini bildirmişdir. Tərəflər, həmçinin, Ukrayna istehsalı olan An-178 təyyarəsinin partiyasının Azərbaycan tərəfindən satın alınması barədə razılığa gəlmişdir. Bununla bağlı əvvəlcədən razılaşma 2016-cı ilin aprel ayında Hava Qüvvələrinin nümayəndə heyətinin Ukraynaya səfəri zamanı əldə edilib. 27-30 sentyabr 2016-cı il tarixlərində Bakıda keçirilən beynəlxalq müdafiə

sərgisi zamanı Ukrayna və Azərbaycan müəssisələrində anti-tank sistemlərinin və onların idarəedici raketlərinin istehsal edilməsi imkanları müzakirə edilmişdir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, MDB ölkələri arasında ticarət dövriyyəsində Rusiya ilə tərəfdaşlıq daha çox üstünlük təşkil edir. Ukrayna və Azərbaycan isə MDB xarici ticarətə daha çox üstünlük versələr də onların ticarət tərəfdaşlığında Rusiyanın çəkisi daha çoxdur.

2.2 MDB çərçivəsində ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi mexanizmləri

Dövlətlərarası səviyyədə tənzimləmə, iştirakçı ölkələrin maraqlarını əks etdirən iqtisadi siyasət və praktika sahəsində razılaşmalar (hüquqi müddəalar, normalar, prosedurlar, razılaşdırılmış qarşılıqlı öhdəliklər, tövsiyələr) əsasında müxtəlif ölkələrin hökumətləri tərəfindən birgə səyləri nəzərdə tutur. Tənzimləmə, maraqlı dövlətlər arasında dünya iqtisadi əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün, xüsusilə, bazarda mövcud rejimin sabitliyinə nail olmaq üçün müəyyən şərtlər yaratmaq məqsədi daşıyır.

MDB çərçivəsində ticarət əlaqələrinin çoxtərəfli tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- maraqlı dövlətlərin ticarət və iqtisadi əlaqələrin hüquqi əsaslarının yaradılması, o cümlədən ən vacib prinsiplər və normaların müəyyən edilməsi;
- milli səviyyədə ticarət və siyasi vasitələrlə global iqtisadi əlaqələrə təsir etmək üçün sazişlərin hazırlanması, ticarət siyasətinin müəyyən vasitələrini istifadə etmək imkanlarının və həcmələrinin müəyyən edilməsi;
- müqavilələrin bağlanmasına və üzv ölkələrə onların arasında yaranan mübahisəli məsələlərin həllinə kömək edən təsisatların formalaşması və gələcək inkişafı;
- ticarət və iqtisadi əlaqələrin təşkilində informasiya mübadiləsi və təcrübə mübadiləsi.

Çoxtərəfli tənzimləmə dünya ticarət mexanizminin üzvi bir hissəsidir. Malların və xidmətlərin ixracatçılarının milli istehsalçıları arasında maddi dəyərlərin və xidmətlərin, istehsalın və texniki biliklərin və təcrübə mübadiləsini təşviq etmək üçün

bir vasitə kimi çıxış edir. Dövlətlərarası ticari və iqtisadi əlaqələrin çoxtərəfli tənzimlənməsinin təşkilati formaları beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardır.

Çoxtərəfli tənzimləmənin gücləndirilməsi prosesi obyektivdir. Elmi və texnoloji inkişafın təsiri altında məhsuldar qüvvələrin inkişafında dəyişikliklər beynəlxalq əmək bölünməsinin, iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsinin daha da genişləndirilməsinin zəruriliyini artırır. Elmi və texnoloji tərəqqinin nəticələrinin həyata keçirilməsi təkcə ayrı-ayrı sənaye sahələrini deyil, həm də dövlətləri əhatə etməklə qlobal hal alır. Dövlətlərarası səviyyədə dünya ticarətinin çoxtərəfli tənzimlənməsi ölkələr arasında ticarət, iqtisadi və istehsal-texniki əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün şəraitə, onların sahələrinə və strukturlarına getdikcə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

MDB çərçivəsində ticarət-iqtisadi əlaqələri aşağıdakı normativ aktlar vasitəsilə tənzimlənir:

1. Gömrük məsələlərində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Saziş (MDB üzvü olan dövlətlərin 15.04.1994-cü il tarixli və 15.04.1994-cü il tarixli beynəlxalq müqavilə);

Bu Sazişə əsasən, öz səlahiyyətləri daxilində və dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq dövlətlərin gömrük xidmətləri aşağıdakı məqsədlərlə əməkdaşlıq edəcəklər:

- a) dövlətlər arasında sərnişin və yük daşımalarının təkmilləşdirilməsi;
- b) gömrük rüsumlarının, haqlarının və digər ödənişlərin, habelə gömrük imtiyazlarının tətbiqinin təmin edilməsi;
- c) gömrük pozuntularının qarşısının alınması və araşdırılması.

Sazişin 3-cü maddəsi gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da ölkələr arasında ticarət əlaqələrinə öz müsbət təsirini göstərir. Belə ki tərəfdaş dövlətlərin gömrük xidmətləri:

- a) qarşılıqlı razılıq əsasında gömrük rəsmiləşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün lazımı tədbirləri görür;
- b) bir-birinin gömrük zəmanətlərini (möhürlə), gömrük sənədlərini tanıyır və zəruri hallarda köçürülmüş mallar üzrə öz gömrük qaydalarını tətbiq edir.

Həmçinin, sazişə əsasən tranzitlə müşayiət edilən mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük prosedurundan azaddır, bir şərtlə ki, tranzit olunan yük tərəflərin qanunvericiliyi ilə qadağan edilməsin, yaxud gömrük qaydaları pozulmasın.

2. MDB çərçivəsində gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi istiqamətində qəbul edilən mexanizmlərdən biri də “Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında Konvensiyaya üzv olan dövlətlər arasında köçürülmüş malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti proseduru haqqında razılaşma”dır (08.10.1999-cu il tarixli beynəlxalq bəyannamə);

Bu razılaşmanın iştirakçısı olan hökumətlər 15 aprel 1994-cü il tarixli azad ticarət zonasının yaradılması barəsində Sazişin müddəalarına və 1999-cu il 2 aprel tarixli, ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq normalar və qaydalara və dövlətlərin milli qanunvericiliyinə əsaslanaraq, qarşılıqlı faydalı ticarət iqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsinə, Azad ticarət rejiminin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinin zəruriliyini bir daha təsdiq etmişdirlər. Sazişin əsas məqsədi dövlətlər arasında köçürülmüş malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətinin sadələşdirilmiş qaydasının yaradılmasından ibarət olmuşdur. MDB ölkələrinin ərazisindən çıxarılan mallara münasibətdə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi eyni zamanda dövlətlərin hər birinin milli maraqlarına zidd olmamalıdır. Sazişin 6-cı maddəsinə əsasən dövlətlər ikitərəfli sazişlər əsasında gömrük nəzarətində və gömrük rəsmiləşdirilməsi sahəsində gömrük sərhədlərində birgə sərhəd keçid məntəqələri yaradırlar. Bununla yanaşı malların gömrük rəsmiləşdirilməsi MDB üzvü olan dövlətlərin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. MDB ölkələrinin gömrük ərazilərindən malların təyinat nöqtəsinə çatdırılması gömrük nəzarəti altında malların gətirilməsinə dair milli qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Sazişin 10-cu maddəsinə əsasən gömrük bəyannaməsində göstərilən məlumatların düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün gömrük orqanı gömrük nəzarətində tələb olunan əlavə sənədlər və məlumatların təqdim edilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Dövlətlər bu cür sənədlərin və məlumatların siyahısının minimuma endirilməsinə, habelə onların təmin edilməsi şərtlərini optimallaşdırmağa çalışırlar. Göründüyü kimi

saziş ticarət əlaqələrinin sadələşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bununla yanaşı, saziş Azərbaycan Respublikası tərəfindən xüsusi razılıq əsasında imzalanmışdır. Bu qeyd şərtə əsasən "Yalnız maddə 6 və 15-ci maddənin müddəaları istisna olmaqla, mübahisələrin Müstəqil Dövlətlərin İqtisadi Məhkəməsində baxılmasına imkan yaradır". Qeyd olunduğu kimi maddə 6-ya əsasən dövlətlər ikitərəfli sazişlər əsasında gömrük nəzarətində və gömrük rəsmiləşdirilməsində gömrük sərhədlərində birgə sərhəd keçid məntəqələri yaradırlar. Saziş Türkmənistan Respublikası tərəfindən imzalanmamışdır.

2. Gömrük sərhədlərində sadələşdirilmə və gömrük prosedurlarının unifikasiyası haqqında Saziş (08.07.1994 tarixli MDB razılaşması / 08.07.1994 tarixli beynəlxalq müqavilə);

Bu Sazişin şərtlərinə uyğun olaraq, dövlətlərin gömrük sərhədlərinə nəzarət üçün zəruri olan sənədlər kimi aşağıdakılara müəyyən edilmişdir:

a) malların çatdırılmasına nəzarət üçün sənəd;

b) akkreditasiya olunmuş malların idxalı halında, qarşılıqlı razılaşdırılmış əsasda MDB-də tətbiq olunan malların mənşəyini müəyyən edən Qaydalara uyğun tərtib edilmiş malların mənşə sertifikatı. Dövlətlər aksizli malların siyahısını mübadilə edirlər.

Aksiz olmayan malların mənşəyi ölkənin gömrük idarəsində şübhə doğurduğu hallarda bu gömrük orqanı malın mənşə sertifikatının təqdim edilməsini və ya malların mənşəyini təsdiq edən digər sənədləri (texniki sənədlər, keyfiyyət sertifikatı) tələb edə bilərlər.

3. İdxal lisenziyalasdırılması haqqında Sazişə uyğun olaraq azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Protokol qaydaları (30.11.2000 tarixli Beynəlxalq Saziş);

Protokol qaydaları 1994-cü il 15 aprel tarixli Sərbəst ticarət zonasının təsis edilməsi haqqında Saziş və 1994-cü il 15 aprel tarixli Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında Sazişə əlavə və dəyişikliklər haqqında 2 aprel 1999-cu il tarixli Protokolla dövlətlərin gömrük ərazisində azad ticarət rejiminin təmin edilməsi ilə bağlı qəbul edilən sənədlərdən irəli gələrək dövlətlərin milli qanunvericiliyinin azad ticarət

zonasının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, ixracın lisenziyalaşdırma prosesinin düzgün istifadə edilməməsi qarşılıqlı ticarətin inkişafına maneə törədə bilər.

Protokolla müəyyən edilmiş idxal lisenziyalaşdırma qaydaları dövlətlərdən birinin gömrük ərazisindən çıxarılan və digər dövlətlərin gömrük ərazilərində nəzərdə tutulan malların idxalı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Dövlətlərin gömrük ərazisi onların milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Protokolun məqsədləri olaraq malların idxalının lisenziyalaşdırılması səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş malların idxalına lisenziya verən xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün inzibati tədbir kimi müəyyən edilir və lisenziya vermək üçün tələb olunan və / və ya digər sənədlər əsasında həyata keçirilir.

Protokol dövlətin milli rəsmi nəşrlərdə nəşr etdirməklə və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İcraiyyə Komitəsinə idxal lisenziyalaşdırma qaydaları, habelə dəyişiklik və əlavələr barədə məlumat verməyi tələb edir.

Protokola əsasən lisenziyanın verilməsi üçün ərizə forması və onun təqdim edilməsi qaydası mümkün qədər sadələşdirilməlidir və milli qanunvericiliyin və idxalçı dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin tələblərinə riayət edilməlidir.

3-cü maddə malların idxalının avtomatlaşdırılmış lisenziyalaşdırılmasını nəzərdə tutur:

Malların idxalının avtomatik lisenziyalaşdırılması aşağıdakı prinsiplərə əsasən həyata keçirilir:

- a) lisenziyalı malların idxalını asanlaşdırmaq üçün, malların idxalına lisenziya almaq prosesi mümkün qədər sadələşdirilməlidir;
- b) dövlətlərin bütün təsərrüfat subyektləri malların idxalı və / və ya digər zəruri sənədləri almaq üçün müraciət etdikdən və idxalçı dövlətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan bütün prosedurları tamamladıqdan sonra belə lisenziyanı almaq üçün bərabər hüquqlara malikdir.
- d) lisenziya mümkün qədər qısa müddətdə verilir və verilməsi üçün müəyyən

edilən müddət ərizə və / və ya müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən digər zəruri sənədlərin alındığı tarixdən 15 iş gününü keçməməlidir.

Protokolun 4-cü maddəsi lisenziya prosedurlarının müəyyən edilməsi məqsədilə malların idxalının lisenziyalasdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, kəmiyyət məhdudiyyətləri və ya lisenziyalasdırma prosedurlarını müəyyən edərkən lisenziyalasdırma, dövlətlərin gömrük ərazisinə müəyyən bir növ malların idxalı üçün tətbiq edilən xarici iqtisadi fəaliyyətin inzibati tənzimlənməsi tədbiri kimi nəzərdən keçirilir.

MDB məkanında iqtisadi fəaliyyəti, dövlətlərin ticarət əlaqələrinin sadələşdirilməsi baxımından zəruri mexanizmləri nəzərdə tutan digər normativ-hüquqi aktlar isə aşağıdakılardır:

- Müvafiq qaydada markalanmış malların rəsmiləşdirilməsi və hərəkəti üzərində gömrük nəzarətinin ümumi prinsipləri haqqında Protokol (20.02.1997 tarixli Beynəlxalq Müqaviləsi);
- Gömrük İttifaqının üzv dövlətlərinin sərhədlərindən keçməklə malların və valyutanın maneəsiz hərəkət etməsi üçün fərdi və azad hüquqların verilməsi haqqında Saziş. (24.11.1998 tarixli MDB Sazişi);
- Ümumiləşdirilmiş Təvsiyə Sistemində tarif seçimlərini təqdim edərkən inkişaf etməkdə olan ölkələrin mallarının mənşəyinin müəyyənəşdirilməsi qaydaları haqqında Saziş. (12.04.1996 N tarixli MDB Sazişi);
- Malların mənşə ölkəsini müəyyənəşdirmək qaydaları haqqında MDB Hökumət Başçıları Şurasının 30.11.2000-cu il tarixli qərarı;
- Malların təkrar ixracı və təkrar ixrac üçün icazə verilməsi qaydası haqqında Saziş (15.04.1994 tarixli MDB üzv dövlətlərinin sazişi);
- Mədəni əmlakın ixracı və idxalı haqqında saziş (28.09.2001-ci il tarixli Beynəlxalq müqavilə);
- Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv dövlətlərinin ərazisindən tranzitlə bağlı razılaşma (04.06.1999-cu il tarixli beynəlxalq müqavilə);
- Dövlətlərarası daşınma ilə məşğul olan nəqliyyat vasitələrinin ölçüləri haqqında Saziş

– (04.06.1999 tarixli beynəlxalq saziş);

2.3 MDB bazarında rəqabət qabiliyyətliliyin və ixrac potensialının qiymətləndirilməsi

MDB ölkələrinin maliyyə və investisiya potensialının rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəriciləri olaraq cari hesab balansı, daxil olan və yönəldilən investisiyalar, fiziki şəxslərin pul köçürmələri, ölkələrin beynəlxalq investisiya mövqeləri nəzərdən keçirilə bilər. Bu göstəricilərin seçimi aşağıdakı xüsusiyyətlərdən ibarətdir: cari hesab balansı ticarət hərəkəti və kapital axını nəzərə alınmaqla ölkənin maliyyə sabitliyinin (ödəmə qabiliyyətinin) səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir ki, bu da cari əməliyyatlar aparmaq üçün lazım olan maliyyə resurslarının mənbələrinin potensialını və ölkəyə daxil olan xarici valyutanı əhatə edir. MDB ölkələrinin ödəmə balansının vəziyyətinin təhlili göstərir ki, bu ölkələr maliyyə sabitliyi, investisiya və maliyyə imkanlarının miqyasının və təbiətinin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterikdir. Birliyin yalnız bir ölkəsi -Rusiya uzun müddət ödəniş balansının müsbət tempini saxlamışdır, lakin son illərdə onun tempi əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Azərbaycan və Türkmənistan istisna olmaqla (neft-qaz ixrac edən ölkə kimi) biz bütün MDB ölkələrinin iqtisadiyyatının maliyyə effektivliyinin kəskin aşağı səviyyədə olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, Ermənistanda mənfə saldo illik olaraq 12 bal artaraq 2013-ci ildə 1099 milyon dollara, Belorusiyada mənfə balansın artımı 3.96 dəfə artaraq 7276 milyon dollar təşkil etmişdir. Qazaxıstanda mənfə saldo 11 bal artaraq 118 milyon dollara çatmışdır. Qırğızıstanda müvafiq göstəricilər 100 bal artaraq 1,684 milyard dollar təşkil etmişdir. Rusiyada cari hesab balansının müsbət saldosu 32761 mln. dollara bərabər olmuşdur ki, bu da 2012-ci il göstəricilərindən 2 dəfə azdır [32].

Ölkələr bir qayda olaraq, ödəmə balansında çevik dəyişmələrin sabit bir tendensiyasını nümayiş etdirirlər ki, bu da MDB ölkələrinin ixrac əməliyyatlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılılığının nəticəsidir. Bu, dünya bazarlarında tələbatın azalması, əmtəə ixracının qiymətlərində dəyişikliklər ilə aşağı istiqamətli tendensiya və böhranların baş verməsi ilə müşayiət olunur. Bütün MDB

ölkələrinin maliyyə potensialının əhəmiyyətli göstəricilərindən birinin pisləşməsi daxili maliyyə potensialının kifayət qədər etibarlı olmadığını göstərir. Rəqabət potensialının formalaşması və inkişafı baxımından, birbaşa investisiya göstəriciləri daha çox informativ dəyər verir; daxil olan və ölkədən gedən birbaşa investisiyaların miqdarı ölkənin rəqabət potensialının artımını (azaldılmasını) göstərir. Daha çox daxil olan investisiyalar ölkənin iqtisadiyyatının yüksək artım potensialı olduğunu iddia etmək üçün əsas verir. Bundan əlavə, daxil olan birbaşa investisiyanın başlıca əhəmiyyəti investisiya mühitinin cəlbediciliyini, yəni əlverişli biznes mühitinin mövcudluğunu, daxili bazarda artan rəqabəti göstərir. Xarici birbaşa investisiyanın ən böyük həcmi Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstana daxil olub. Bu, MDB liderlərinin ixrac potensialını təşkil edən hazır məhsul istehsal edən sənaye sahələrinin investisiya cəlbediciliyinə bağlıdır.

Rəqabət potensialının inkişafı baxımından, investisiya axınlarının strukturu və həcmi region ölkələrinin iqtisadiyyatlarının maraqlarına uyğun gəlmir. İstehsal və kənd təsərrüfatı sektorunda investisiya fondları çatışmazlığı şəraitində bəzi hallarda investisiya axınları baş verməkdədir. Eyni zamanda, MDB ölkələrinin əsas investisiya agentı Rusiyada ölkədən çıxan birbaşa investisiya həcmi daxil olan kapital həcmi ilə müqayisədə daha çoxdur. MDB-nin digər tərəfdaş ölkələrində daxil olan və ölkədən çıxan investisiyalar arasında nisbi olaraq müsbət balans qalır.

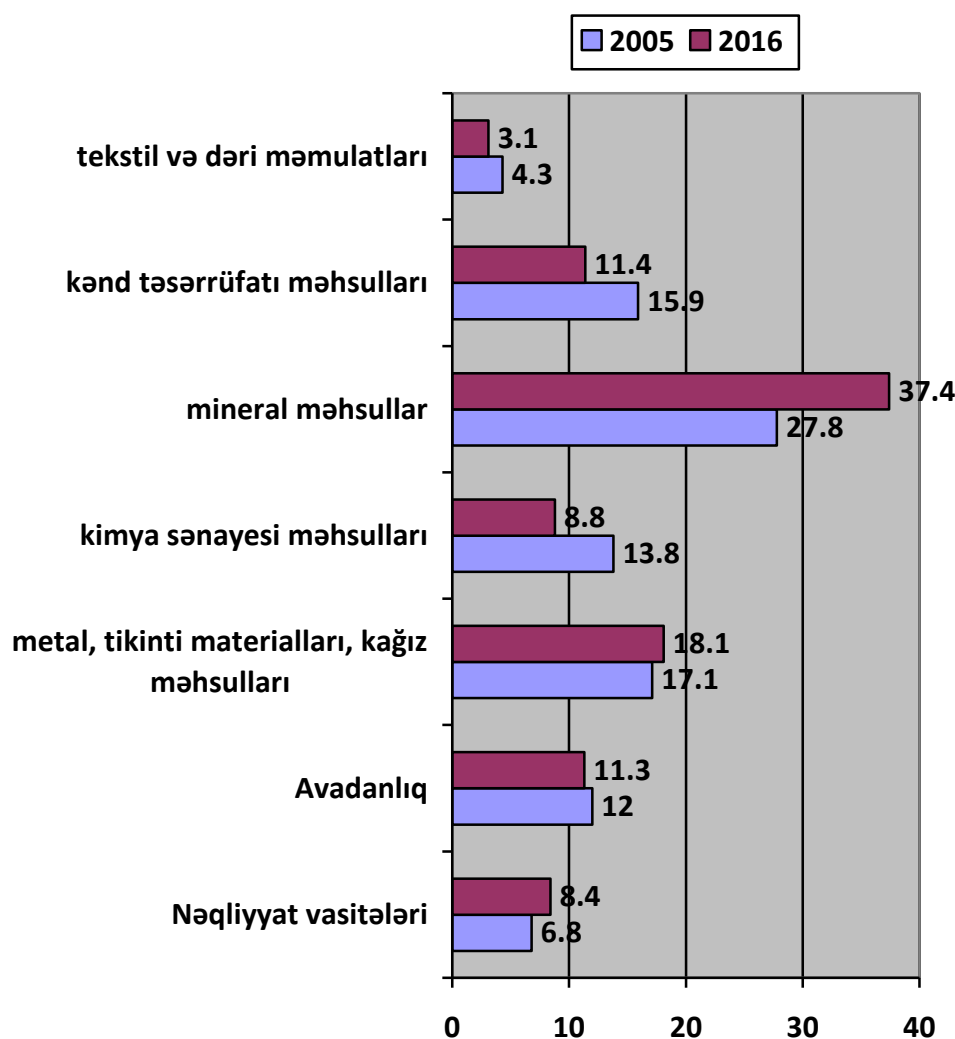
Ölkənin maliyyə və investisiya rəqabət göstəricisi yuxarıda göstərilən parametrlərin ümumi göstəricisi kimi çıxış edir. Bu göstəricinin hesablanması məntiqinə əsasən, xalis iqtisadi investisiyanın həcmi mütləq deyildir. Sistem, maliyyə sabitliyi qaldıqda həmişə öz iqtisadiyyatını daxili mənbələr hesabına inkişafa yönəltməlidir. Bu baxımdan ölkələr daha ideal göstəricilər nümayiş etdirirlər. Rusiya, Belorusiya, Qırğızıstan kimi dövlətlər bu sahədə xüsusilə irəlilədirlər.

Ölkələrin valyuta məzənnələri iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə və xüsusilə də ölkənin xarici ticarətinə təsir göstərən növbəti göstəricidir. Buna görə, ölkənin valyuta məzənnəsinin dəyişməsi sürəti və dinamikası milli iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinin ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biridir. Bu göstəricilər bir ölkənin

valyuta məzənnəsində dəyişikliklərin integrasiya birliyində digərinin valyutalarının dəyişkənliyinə olan qarşılıqlı təsiri sürətini xarakterizə edir. Son illər neft qiymətlərinin düşməsi ilə əsas enerji resursları ixrac edən region ölkələri Azərbaycan, Rusiya, Türkmənistanda valyutanın dəyərdən düşməsi halları baş versə də, bu hallar həmin dövlətlərin öz iqtisadi siyasətinə yenidən baxması nəticəsində ümumilikdə ölkələrin iqtisadi potensialına mənfi zərbə vurmamışdır.

Cədvəl 2.1-dən göründüyü kimi MDB ölkələrinin ixrac əmtəə strukturunda yanacaq və enerji məhsullarının payı 37,5% təşkil edir və bu istiqamətdə 2005-ci illə müqayisədə artım müşahidə edilmişdir. Bununla belə ümumilikdə MDB üzrə İxracın fiziki həcmində də azalma müşahidə edilməkdədir. 2016-cı il üzrə ixracatın əmtəə strukturunda qida məhsullarının ixracı üzrə payı 11,4% təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə aşağı göstəricidir. İxrac strukturunda azalma müşahidə edilən digər sahələr kimya sənayesi məhsulları və avadanlıqlardır. Kimya sənayesi məhsulları üzrə MDB ölkələrinin ixrac göstəricisi qeyd edilən dövr üzrə 5% azalmışdır. Göründüyü kimi MDB ölkələrinin ixrac strukturunda mineral məhsullar daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. Bu ölkələrin hazır məhsullar ixracında faiz göstəricilərinin aşağı olması hələ də regionun inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxil olmasını şərtləndirən əsas amil kimi çıxış edir.

Cədvəl 2.1 MDB ölkələrindən ixrac edilən bəzi məhsullar üzrə statistik məlumat [35]

Ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında müxtəlif sahələr üzrə ixrac göstəricilərinin sürətli artımını müşahidə etmək olar və bu özünün xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarında göstərir. 2008-2014 dövrü üçün Rusiyadan xarici bazarlara donuz əti ixracı 2008-ci ildə 60 tondan 2014-ci ildə 403 tona yüksəldi, yəni müvafiq olaraq 197 min dollardan 1661,2 min dollara, yaxud 8,6 dəfə, məhsul həcmində isə 6,7 dəfə artmışdır. MDB bazarına (əsasən Belorusiya və Qazaxıstan) donuz məhsullarının gətirilməsi həcmi 1 tondan 282 tonadək artmışdır. Eyni zamanda məhsula çəkilən xərclər 56% azalıb. 2014-cü ildə Almaniyaya və İspaniyaya donuz ixracatı dayandırılmışdır.

Rusiyanın ixrac bazarında 2008-2014 dövrü üçün dondurulmuş balıqların uzaq və

yaxın xarici ölkələrə ixracı həcmi də sürətlə - 2008-ci ildə 169 min tondan 2014-cü ildə 1,175.6 min tona qədər artmışdır. Əsasən qeyri-MDB ölkələrinə 2008-ci ildə 151,4 min tondan 2014-ci ildə 1121,3 min tona qədər, ya da 7,4 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Bu məhsulun ixrac əmtəə strukturunda payı 2014-cü ildə 95,4% təşkil etmişdir və göründüyü kimi ölkənin bu sahə üzrə bir növ “ixtisaslaşmasını” təmin etmişdir (2008-ci ildə 89,5%). Cədvəl 2.2 –dən aydın olduğu kimi Rusiyanın MDB məkanında əsas ticarət partnyoru Belorusiyadır.

Cədvəl 2.2 Rusiya Federasiyasının MDB ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatları /2017-ci il üzrə, mln. dollarla/ [35]

Ölkələr	İxrac	İdxal	Saldo	Ölkələrin ümumi balansda faizlə payı	
				İxrac	İdxal
Azərbaycan	1418,3	466,6	951,7	4,1	2,6
Ermənistan	803,0	349,2	453,8	2,3	1,9
Belorusiya	13728,2	9113,0	4615,2	40,1	50,0
Qazaxıstan	8804,2	3645,5	5158,7	25,7	20,0
Qırğızıstan	1004,7	133,8	870,9	2,9	0,7
Moldova	571,0	230,5	340,5	1,7	1,3
Tacikistan	521,7	9,4	512,3	1,5	0,1
Türkmənistan	229,7	63,2	166,5	0,7	0,3
Özbəkistan	1696,3	740,7	955,6	5,0	4,1
Ukrayna	5437,0	3487,6	1949,4	15,9	19,1
Ümumi	34214,1	18239,5	15974,6	100	100

Belorusiya Respublikası da, həmçinin, bir neçə məhsul üzrə ixrac göstəricilərini xeyli yaxşılaşdırmışdır. 2015-ci il ilə müqayisədə yeyinti yağlarının həcmi 14 min ton (73 min ton) artıq tədarük edilib və idxalda payı 78 faiz təşkil edib. Yağ və yağların əsas ixrac ölkələri arasında Uruqvay (10 min ton), Yeni Zelandiya

(6,1 min ton) və Argentina (3,3 min ton) təşkil etmişdir.

Yaxın və uzaq xaricdə olan ölkələrə kartofun ixracının 2008-ci illə müqayisədə fiziki həcmi azalsa da (10,4% azalıb), kartofun dəyərinin bahalaşması ilə əlaqədar (8,2% artmışdır) daxil olan valyuta dəyəri 25% artmışdır.

Belorusiyanın ölkəmizə kartof ixracı 2008-ci ildə 25,4 min tondan, 2014-cü ildə 35,7 min tona qədər artmışdır və artım 40,6% təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyasından Ermənistana, Gürcüstana, Moldova, Türkmənistana, Monqolustana kartof məhsulunun tədarükü dayandırılmış və Qazaxıstan, Özbəkistan və Ukraynaya ixrac edilən kartofun həcmi azaldığından bu bazarı Belorusiya əldə etməyə müvəffəq olmuşdur.

Ölkəmiz MDB məkanında həyata keçirilən ticarət əlaqələrinin aktiv iştirakçısıdır. Cədvəl 2.3-dən göründüyü kimi ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşı Rusiyadır, baxmayaraq ki, Rusiyanın MDB məkanında ticarət əməliyyatlarının cəmi 2-4 faizi ölkəmizlə həyata keçirilir. Ölkəmiz MDB məkanında Tacikistandan başqa digər ölkələrlə mənfi ticarət saldosuna malikdir. Ən böyük mənfi saldo da Rusiya ilə ticarət əlaqələrində mövcuddur, belə ki, bu ölkədən idxal edilən məhsulların dəyəri ixracı 3 dəfə üstələyir.

Cədvəl 2.3 Azərbaycanın MDB ölkələri ilə ixrac-idخال əməliyyatlarının göstəriciləri /mln. dollarla/ [35]

Ölkələr	İxrac	İdxal	Saldo	Ölkələrin ümumi balansda faizlə payı	
				İxrac	İdxal
Ermənistan	-	-	-	-	1,9
Belorusiya	11,3	90,6	-79,3	1,8	5,6
Qazaxıstan	21,8	80,7	-58,9	3,4	5,0
Qırğızıstan	0,4	0,6	-0,2	0,1	0,0

Moldova	0,1	3,6	-3,5	0,0	0,2
Rusiya	392,7	1041,7	-649,0	61,3	64,3
Tacikistan	1,4	0,0	1,4	0,2	0,0
Türkmənistan	43,6	71,9	-28,3	6,8	4,4
Özbəkistan	2,0	13,3	-11,3	0,3	0,8
Ukrayna	166,9	316,3	-149,4	26,1	19,5
Ümumi	640,2	1618,8	-978,6	100	100

Ölkəmizin MDB ilə ixrac əməliyyatlarının səviyyəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq digər ölkələrlə ixrac göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdır. Bu isə onun göstəricisidir ki, ölkəmiz iqtisadi potensialını digər inkişaf etmiş bazarlara doğru yönəltməkdədir. Cədvəl 2.4-də bu tendensiya öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.4 MDB ölkələrinin MDB daxilində və xaricində əsas ixrac göstəriciləri (%-lə nisbət) [35]

Ölkələr	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Azərbaycan						
- MDB ölkələri ilə	13	21	9	4	7	8
- Digər dünya ölkələri ilə	87	79	91	96	93	92
Ermənistan						
- MDB ölkələri ilə	24	19	19	19	23	26
- Digər dünya ölkələri ilə	76	81	81	81	77	74
Belorusiya						
- MDB ölkələri ilə	60	44	54	53	62	60
- Digər dünya ölkələri ilə	40	56	46	47	38	40

Qazaxıstan						
- MDB ölkələri ilə	27	15	15	17	17	17
- Digər dünya ölkələri ilə	73	85	85	83	83	83
Qırğızıstan						
- MDB ölkələri ilə	42	45	45	39	38	45
- Digər dünya ölkələri ilə	58	55	55	61	62	55
Moldova						
- MDB ölkələri ilə	59	51	40	25	20	20
- Digər dünya ölkələri ilə	41	49	60	75	80	80
Rusiya						
- MDB ölkələri ilə	13	14	15	13	13	13
- Digər dünya ölkələri ilə	87	86	85	87	87	87
Tacikistan						
- MDB ölkələri ilə	48	20	13	25	33	35
- Digər dünya ölkələri ilə	52	80	87	75	67	65
Ukrayna	31	31	36	20	17	16
- MDB ölkələri ilə	69	69	64	80	83	84
- Digər dünya ölkələri ilə						
MDB ölkələri	19	17	19	17	17	17
Digər ölkələr	81	83	81	83	83	83

Cədvəl 2.4-dən göründüyü kimi Belorusiyadan başqa digər MDB ölkələrinin ixracında MDB dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinə nisbətən digər dövlətlərlə ticarət

münasibətləri əsas rol oynamaqdadır və ötən illərlə müqayisədə balans MDB xaricində olan ölkələrin xeyrinə dəyişməkdədir. Bu meyl Azərbaycanın ixrac potensialında özünü daha qabarıq surətdə biruzə verir. Azərbaycan ixrac dövriyyəsinin ümumi 92%-ni qeyri-MDB ölkələri ilə həyata keçirməkdədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, MDB regionu dövlətləri hələ də sovet sistemindən qalmış əməkdaşlıq əlaqələrinə üstünlük verərək ixrac və idxal əməliyyatlarında ilk növbədə bir-birlərinin iqtisadi potensialını nəzərdən keçirirlər.

Fəsil 3. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivləri

3.1 MDB çərçivəsində integrasiyanın üstünlükləri və onun dərinləşməsi problemləri

Dünya iqtisadiyyatında mövcud olan çoxsaylı integrasiya qrupları arasında daha çox Qərbi Avropada AB, Şimali Amerikada NAFTA, Asiya-Sakit okean regionunda - ASEAN, Avrasiyada isə MDB-ni fərqləndirə bilərik. Tarixi olaraq, 20-ci əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropada integrasiya prosesləri ən aydın şəkildə ortaya çıxmış, bütün bölgənin vahid iqtisadi məkanı formalaşmış, istehsalın ümumi şərtləri formalaşmış və onun tənzimlənməsi üçün mexanizm yaradılmışdır. Burada integrasiya ən inkişaf etmiş formaya çatmış, digər integrasiya birlikləri üçün bir növ “nümunə” rolunu oynamışdır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra postsovet respublikalarının əksəriyyəti iqtisadi baxımdan yaxınlaşmağa məcbur oldu. Nəticədə, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), habelə bir sıra digər regional integrasiya qurumları, xüsusilə də Mərkəzi Asiyada integrasiya qrupları yaradılmışdır.

Postsovet ölkələrinin əksər analitikləri və dövlət rəsmiləri Müstəqil Dövlətlər Birliyinin formalaşma prosesinin Sovet İttifaqının parçalanmasının "Yuqoslaviya ssenarisində" deyil, sivil bir şəkildə həyata keçirdiyi baxımından böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulayırlar. MDB yeni müstəqil dövlətlərin formalaşmasına müsbət təsir göstərmiş, hər birinin iqtisadi islahatlar və dövlət quruculuğu modelini müəyyən etməkdə, onların arasında yeni dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması və bərabər, qarşılıqlı əməkdaşlıq formasını seçməsində əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. Eyni zamanda iştirakçı ölkələr arasında MDB-yə münasibətdə üzv dövlətlərin regional birliyi kimi tənqidlərin də sayı artmaqdadır, çünki birlik Avropa Birliyi kimi iqtisadi baxımdan qarşılıqlı integrasiyada ciddi uğur qazanmır.

MDB təxminən 25 ildən artıqdır ki mövcuddur və onun “reanimasiya” ehtiyacları ilə bağlı mətbuatda kifayət qədər yazılar dərc edilməkdədir. Bu ehtiyaclar ondan irəli gəlir ki, ilkin olaraq MDB üçün yüksək gözləntilər mövcud idi. SSRİ dağıldıqdan sonra ilk illərdə bütün dövlətlər müstəqilliyin nə olduğunu tam dərk etmirdilər, amma tezliklə bir çox iqtisadçı və dövlət başçıları ticarət aparılmadan

əhalinin rifahını yaxşılaşdırmağın mümkün olmadığı qənaətinə gəldilər. İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, bazar münasibətlərini qurmaq üçün iqtisadi integrasiyaya getməyin vacibliyi dərk olunmağa başladı. İlk öncə birlik daxilində Avrasiya İttifaqının yaradılması ideyası birgə qərarların icra olunması üçün effektiv bir mexanizm ilə integrasiya prosesində yeni bir mərhələ olaraq təklif edilmişdir. Bu fikir birliyin bütün ölkələrinin siyasi və iqtisadi dairələrində geniş müzakirələrə səbəb oldu və yeni suveren dövlətlər arasında integrasiya proseslərinin katalizatoru oldu. Bu istiqamətdə, formalaşmış Gömrük İttifaqı mövcud prosesləri daha dəqiq təsvir etməkdə əhəmiyyətli integrasiya hadisəsi olmuşdur. Bundan başqa, Qazaxıstan Respublikasının təşəbbüsü ilə Mərkəzi Asiya Birliyinin formalaşdırılması ideyası müzakirə olunmuşdur ki, bu da ölkələr tərəfindən seçilmiş kursun sadıqlığını, yeni integrasiya proseslərinə olan marağı aydın şəkildə təsdiq edir.

Sovet İttifaqı ərazilərində siyasi, elmi, mədəni, humanitar və xüsusilə iqtisadi sahədə yenidən integrasiya getdikcə daha geniş yayılmış və dəstəklənən bir fikirdir. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri bir-birinə integrasiya olunaraq, bir-birləri ilə birlik çərçivəsində görüşərək həll oluna bilməyən iqtisadi problemləri uğurla həll edə bilirlər. MDB-nin gələcəyinə dair müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, üzv dövlətlərin əksəriyyəti təşkilatla bağlı inkişafa ehtiyac duyur. Həqiqətən, MDB, postsovet respublikalarının birləşməsi forması kimi, üzv ölkələrin üzləşdiyi bütün siyasi, iqtisadi və sosial problemləri tam həll etmədi. Onun razılaşmaları çox az sayda üzvlər üçün məcburi bəyanatlar olaraq qalır, yaradılmış strukturlar bəzən amorfudur, MDB qurumlarının mövcud strukturu integrasiya olunmuş iqtisadi potensialı tam şəkildə həyata keçirmək üçün imkan vermir. Bu prosesləri Birlik ölkələrinin yalnız liderləri deyil, bu dövlətlərin əhalisinin əksəriyyəti də diqqətlə izləyirlər.

Qlobal iqtisadiyyatda qloballaşmanın nümunəsi kimi Aİ, NAFTA, ASEAN və MERKOSUR kimi integrasiya qrupları MDB kimi qurumları inkişaf etdirməyə nümunə olan sənayeləşmiş ölkələrin qruplarıdır. Qloballaşma şəraitində müasir dünya iqtisadiyyatı dünya bazarında daha effektiv iştirak üçün ölkələrin milli maraqlarını birləşdirmək məqsədi ilə integrasiya bloklarının inkişafı əsasında regionallaşma

prosesləri ilə əlaqələndirilir. İqtisadi baxımdan yaranmış mürəkkəb vəziyyətlərin həlli məqsədilə və strukturlaşdırma prosesini həyata keçirmək üçün regional integrasiya daha vacib faktor hesab edilməkdədir.

Lakin MDB ölkələrinin iqtisadi integrasiyası prosesi kompleks və ziddiyyətli xarakterə malikdir. Bu məsələyə birbaşa təsir göstərən amillər arasında dövlətlərin iqtisadi inkişafının müxtəlif səviyyələri, dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarının uyğunsuzluğu böyük təsirə malikdir. İntegrasiya birliklərinin yaradılması çərçivəsində iqtisadi integrasiya qurumları arasında qarşılıqlı əlaqələrin iki əsas istiqaməti müəyyənləşdirilə bilər: integrasiyanın idarə olunması üçün submilli səlahiyyətli orqanların yaradılması, habelə integrasiya proseslərinin müstəqil subyektləri kimi qeyri-formal integrasiya qurumlarının yaradılmasının stimullaşdırılması. Belə birliklərin yaradılması integrasiya proseslərinə daha çox kompleks yanaşmanı təmin edəcək və praktiki təcrübənin istifadəsi və ümumiləşdirilməsi yolu ilə integrasiya işinin effektivliyini artıracaqdır.

MDB ölkələrinin iqtisadi integrasiya sahəsində əməkdaşlığının ən mühüm nəticəsi kimi Avrasiya İqtisadi Birliyinin (2014-cü ildə Avrasiya iqtisadi ittifaqının yaradılması ilə səlahiyyətlərini bu ittifaqa vermişdir) formalaşması olmuşdur. Bu postsovet məkanında ən müvəffəqiyyətli və real olaraq səmərəli integrasiya birliyi hesab edilə bilər: - 2000-ci ilin oktyabrında Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistan prezidentləri Astanada Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Müqaviləni imzaladılar. Əvvəlcə, bu birlik postsovet respublikalarının iqtisadi integrasiyası, Gömrük İttifaqının və birgə iqtisadi məkanın formalaşması üçün əsas kimi qəbul edildi. AİB üzvü olan ölkələrin (Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistan) ümumi xarici gömrük sərhədlərinin formalaşması, vahid xarici iqtisadi siyasətin, tariflərin, qiymətlərin və s. ümumi bazarın komponentlərinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli qurum olmuşdur. Beynəlxalq Siyasi Ekspertiza İnstitutunun direktoru E. Minçenkonun fikrincə Avrasiya İqtisadi Birliyi postsovet məkanında "ən müvəffəqiyyətli" bir layihə olmaqla "Gömrük İttifaqının (Rusiya-Belarus-Qazaxıstan) əsasını təşkil

etmişdir. Buna görə də, bu birlik üzv dövlətlərə real iqtisadi mənfəət gətirən ən uğurlu layihədir, burada əsl sistemli bir iş var, imzalanmış dövlətlərarası sənədlər, əslində, gömrük birliyinin yaradılması üçün zəmin hazırladı." [21]

MDB ölkələri İnstitutunun direktor müavini V. Zarixin öz növbəsində qeyd etmişdir ki, Avrasiya İqtisadi Birliyi postsovet məkanında ilk "həqiqətən işləyən iqtisadi integrasiya birliyi" olmuşdur: "Birincisi, bu, keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində ilk real iqtisadi integrasiya birliyi idi, digərləri isə real işdən çox deklarativ xarakter daşıyan addımlar olmuşdur. Buna görə də istənilən işlək iqtisadi integrasiya birliyində qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsində məcburilik mühüm rola malikdir. AİB bunun üçün bir başlanğıc qoymuşdur. Bu cür integrasiya birliyi əsasən Gömrük İttifaqı və gələcəkdə vahid İqtisadi məkan şəklində integrasiya üçün əsas olmuşdur." [21]

Dövlətlərarası səviyyədə bəzi uğurlara baxmayaraq, postsovet məkanının integrasiyası göstəriciləri bütövlükdə iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsində azalma olduğunu göstərir. Bu son illər xüsusilə nəzərə çarpırdı. Əgər əmək miqrasiyası və təhsil xidmətləri ilə bağlı qarşılıqlı əlaqə sahəsində MDB ölkələrinin integrasiya səviyyəsinin kəskin artmasını görürüksə, ticarət, enerji və kənd təsərrüfatı sahəsində azalma müşahidə olunur. Xüsusilə, enerji sektorunda integrasiya prosesləri böhrana görə yavaşladı. Hazırda bölgə ölkələri arasında enerji axınları 1980-ci illərdəkindən dörd dəfə aşağıdır [14]. MDB məkanında integrasiya prosesinin durğunluğu bu prosesin zəif ifadə olunan bazar xarakteri, dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına həddindən artıq diqqət göstərilməsi ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda istehsalçılar, ticarət birlikləri və biznes strukturları arasında kooperativ əlaqələrin vəzifələri iqtisadi qurumlar tərəfindən deyil, dövlətlərin müxtəlif idarələri tərəfindən müəyyən edilir. Bu vəziyyətin yenidən nəzərdən keçirilməsi lazımdır. Bazar yönümlü milli iqtisadiyyatların real integrasiyası yalnız müxtəlif ölkələrin müəssisələri və təşkilatları arasında birbaşa iqtisadi əlaqələr əsasında uğurla inkişaf edə bilər.

Avrasiya məkanında integrasiya proseslərinin inkişafına mane olan problemləri təhlil edərkən, integrasiyaya əsas maneənin Rusiyanın bazar münasibətlərinə

keçməsi, bir sıra postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatlarına subsidiyadan imtina etməsi, öz növbəsində həmin dövlətlərin bu proseslərə hazırlıqsız olmasıdır.

E.Minçenkonun fikrincə, "bütün münasibətlər daha pragmatik olur, amma ilk növbədə Rusiya tərəfindən münasibətlər daha güclü təsirə malikdir, yəni Rusiya tərəfindən dövlətlərarası münasibətlərə daha sərt və praktik yanaşmaya tərəfdaşlarımız hazırlıqsızdırlar. İkinci məsələ öz məhsullarını satmaq üçün dövlətlərarası rəqabətin olmasıdır. Ən əhəmiyyətli problemlərdən biri, Rusiya və digər postsovet məkanlı ölkələrinin enerji bazarında potensial rəqabət imkanlarıdır." [21]

Bundan əlavə Avrasiya İqtisadi Birliyinin uğuruna baxmayaraq, Avrasiya məkanında integrasiya proseslərinin inkişafına mane olan problemlər var və bunların hamısı, ilk növbədə, birlik üzvlərinin "müəyyən məsələləri həll etmək hüququ"nu bölüşməmələri ilə bağlı idi. Hələ də birlik ölkələri belə düşünürlər ki, ticarət və iqtisadi məsələlər üzrə müəyyən razılığa gəlməklə dövlət müstəqilliyini müəyyən mənada itirmiş olur. Yəni bir tərəfdən, integrasiya etmək arzusu mövcuddur, digər tərəfdən, "kiməsə" müəyyən məsələləri həll etmək hüququ vermək istəmirlər. Siyasi elita suveren qərarların və səlahiyyətlərin bir hissəsinin ümumi maraqlar naminə integrasiya strukturlarına ötürməyə tam hazır deyildir.

İntegrasiyanı çətinləşdirən, effektiv fəaliyyətə mane olan amillər kimi mülkiyyətin və investisiyanın müdafiəsində etibarsızlıq, xüsusilə də dəyişən siyasi strukturların kontekstində, milli əsasda sahibkarların ayrı-seçkiliyə məruz qalması, məhsul və kapitalın hərəkətində məhdudiyyətlər, rəqabətin qeyri-bərabər şərtləri göstərilə bilər [26].

İqtisadi integrasiyanın açıq bir strategiyası olmadığı təqdirdə MDB-nin bəzi üzvləri digər ölkələrlə münasibətləri aktiv şəkildə inkişaf etdirirlər. Nəticə etibarlı ilə bu, suveren dövlətlərin digər iqtisadi birliklərə daxil olma ehtimalı ilə nəticələnir. Effektiv integrasiya konsepsiyası modellərinin olmaması, inkişaf səviyyələrində kifayət qədər güclü fərqliliklərin mövcudluğu paralel olaraq, iqtisadi inkişafın müxtəlif modellərinin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Bizim fikrimizcə, iqtisadi integrasiyanı sürətləndirmək üçün müəssisələr arasında birbaşa təmasların, Rusiyada və bir sıra digər MDB ölkələrində biznes strukturlarının birbaşa qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini stimullaşdırmaq lazımdır. Təhlillər göstərir ki, bu cür əməkdaşlığın formaları çox fərqli ola bilər. İri holding şirkətləri, birgə müəssisələr, maliyyə və sənaye qrupları, müxtəlif ölkələrin müəssisələrini əhatə edən konsorsiumlar kimi istehsal, maliyyə və ticarət birliklərinin formalaşması əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Integrasiya prosesinin liberallaşdırılması da orta və kiçik firmaların qarşılıqlı fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək edir. Xüsusilə, iki və ya daha çox MDB ölkəsində öz biznes vahidlərinə malik olan transmilli korporasiyaların yaranması və bu vahidi mərkəzdən ən yüksək nəticə əldə etmək üçün əlaqəli siyasət aparmaq əsasında idarə etmək müsbət nəticə göstərə bilər. Bu müəssisələr MDB ölkələrinin iqtisadiyyatında integrasiya prosesinin lokomotivi ola bilərlər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, transmilli strukturlar həm dünya iqtisadi məkanını, həm də ayrı-ayrı ölkələri birləşdirən və integrasiya edən güclü mərkəzlər sayılır. Təəssüf ki, MDB-nin əsas sənədlərində transmilli şirkətlərin yaradılması və inkişafı məsələsi öz əksini tapmamışdır. Bu sənədlərdə transmilli şirkətlərin statusu müəyyənləşdirilmir, ona görə də onların formalaşması prosesi çox ləng gedir.

Əməkdaşlığın obyektiv xüsusiyyətləri MDB-də müasirləşmə tələblərinə cavab verən optimal integrasiya modelinin axtarışı üçün əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlər bir çox cəhətdən fərqli səviyyəli və fərqli sürətli integrasiyanın zəruriliyini müəyyənləşdirirlər.

Birincisi, MDB ölkələri qeyd olunduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində əhəmiyyətli və artan bir fərqliliklərə malikdirlər. MDB-də integrasiyanın optimal modeli, mal, əmək və kapital üçün birgə bazar formalaşdırarkən mütləq bu amil nəzərə alınmalıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, belə ölkələr dərhal Avropa İttifaqı kimi birləşmə yarada bilməz və adətən yalnız özlərinin azad ticarət zonasının təşkili ilə məhdudlaşırlar. Məsələn ABŞ, Kanada və Meksika Şimali Amerikanın Azad Ticarət Sazişinə qoşulmuşlar. On bir MDB dövləti də oxşar razılaşma imzalamışdır. Azad ticarət zonası yalnız birliyin ölkələri tərəfindən istehsal

olunan məhsullara aiddir. Amma praktikada mənşə ölkəsində malların effektiv sertifikatlaşdırılmaması nəticəsində, Avrasiya məhsulu adı altında Çin, Türk, Polşa və digər mallar Birlik bazarına düşür.

Tam bir azad ticarət zonasının yalnız gömrük birliyi çərçivəsində yaradılması mümkündür, bu baxımdan Rusiya, Qazaxıstan və Belorusiyanın vahid gömrük tarifinin tətbiqi və qeyri-tarif tənzimlənməsi, vahid gömrük məcəlləsinin tətbiqi, 2012-ci ildən etibarən bu ölkələrin vahid iqtisadi məkana integrasiyası sahəsində irəliləyişi iqtisadi inkişaf, kapital və qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi üçün yeni bir qlobal mərkəzin formalaşmasına imkan verir. Avrasiya İnkişaf Bankının qiymətləndirməsinə əsasən, bütün növ mallara görə vahid idxal tarifi, bütün növ nəzarətin (sərhəd nəzarəti istisna olmaqla) birliyin xarici sərhədlərində aparılması, gömrük və digər inzibati baryerlərin aradan qaldırılması nəticəsində azad ticarət zonasına daxil olan ölkələrin adambaşına düşən ÜDM-də əlavə artım tempi 20 faizi keçəcəkdir.

Avrozonanın böhranı da daxil olmaqla Avropa Birliyinin problemlərinin bir çoxu integrasiya üçün kifayət qədər hazır olmayan ölkələri qəbul etməklə bu ittifaqı genişləndirmək istəyi ilə bağlı idi. Nəticədə, Avropa İttifaqının üzvü olmağına görə, bu dövlətlər avtomatik olaraq sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə cavab verməyən bir inam kreditini aldılar. Nəticədə, 10 milyonluq Yunanıstan və yaxud Macarıstanın bu gün müvafiq olaraq üç yüz və yüz milyard dollar borcu var. Aydın ki, MDB Avropanın integrasiyasının bu mənfi dərslərini nəzərə almalıdır, eyni zamanda, gömrük ittifaqının "qapıları" bütün MDB ölkələri üçün açıqdır və bu birliyin istəyi ilə genişlənə bilər.

İkincisi, MDB-də elə ölkələr birləşmişdir ki, onların ticarətinin əsas həcmi bu gün dünyanın qalan ölkələrinin payına düşür. Məsələn, qlobal dünya böhranı illərində MDB-nin MDB ölkələrinin ixrac və idxalında ümumi payı Rusiyada müvafiq olaraq 15 və 13 faiz, Azərbaycanda 8 və 30 faiz, Ermənistanda 20 və 32 faiz, Belorusiyada 44 və 64 faiz, Qazaxıstanda 16 və 42, Qazaxıstanda 36 və 57, Moldovada 38 və 35, Tacikistanda 21 və 57, Ukrayna 34 və 43 faiz təşkil etmişdir [35]. Dünya

təcrübəsində əsas tərəfdaşları bu assosiasiyaların üzvü olmayan inkişaf etmiş ölkələrin integrasiya qrupları kifayət qədərdir. Məsələn, MERKOSUR birliyinə Argentina, Braziliya, Uruqvay və Paraqvay daxildir, lakin onların qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi bu ölkələrin hər birinin ABŞ ilə ticarət dövriyyəsindən aşağıdır. Lakin bu integrasiya forması iqtisadi birlik səviyyəsinə qalxmır. Güclü bir daxili bazarın əsasında yalnız gömrük və pul vahidi ilə bağlı məsələ qarşıya qoyulur. Yalnız qarşılıqlı ticarətdə artım gömrük və valyuta siyasətini əlaqələndirmək, sistemi inkişaf etdirən bir prosesə integrasiya etməyə maraq yarada bilər. Eyni zamanda, SSRİ-də mövcud olan bütün iqtisadi əlaqələrin bərpası hazırda mümkün deyil, çünki bu münasibətlər bazar metodları ilə müəyyən edilməmişdir, real nəqliyyat və əməliyyat xərcləri nəzərə alınmırdı.

Üçüncüsü, MDB-də yanacaq və enerji ehtiyatları olmayan (Belarus, Moldova, Ukrayna) və güclü xammal potensialına malik olan ölkələr (Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya yuxarıda göstərildiyi kimi) birləşir. MDB-dən fərqli olaraq, Avropa Birliyi inkişaf etmiş ölkələrin birliyidir, lakin təbii sərvətlər baxımından yoxsul ölkələr bu birliyin əsasını təşkil edirlər. Təbii sərvətlərlə zəngin dövlətlər Avropa İttifaqına daxil olmağı qadağan edərkən, Rusiya və Qazaxıstan, əksinə, Avrasiya integrasiyasının təşəbbüskarındırlar, baxmayaraq ki, bu ölkələrdə maraqların toqquşması var. Məsələn, Rusiya Federasiyasında yanacaq-enerji kompleksi və istehsalat sənayesinin maraqları üst-üstə düşür. İstehsalat sənayesi, beynəlxalq istehsal kooperasiyası çərçivəsində inkişaf edir, beləliklə, hava nəqliyyatı, gəmiqayıma və avtomobil sənayesinin rəqabət qabiliyyətini qaldırmaq üçün MDB daxilində hər hansı maneələrin aradan qaldırılması vacibdir. Belə hesab edilir ki, Rusiyanın yanacaq-enerji və xammal kompleksi dünya resurs bazarına qiymət və həcmələr üzrə kartel sazişləri yaratmağa daha çox meyllidir.

MDB-nin gömrük ittifaqı modelində sadəcə Avropa İttifaqının təcrübəsini tətbiq etməyin mümkünsüz olduğunu müəyyən edən yuxarıda göstərilən xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır. Güclü resurslara malik olan ölkələr, bir qayda olaraq, öz istehlakçıları ilə gömrük birliyində birləşməyəcəklər. Məsələn, Norveç Avropa

İttifaqına qoşulmadı, çünki bu halda Avropaya göndərilən qazın ixrac rüsumundan imtina etməsi tələb olunurdu. Avrasiya Gömrük İttifaqında Norveçin rolu Rusiyaya məxsusdur. Bu ölkə neftin Belorusiyaya rüsumsuz olaraq çatdırılmasına razılıq vermişdi, ancaq neftin miqdarı sonuncunun daxili istehlakı üçün lazım olan miqdarda olmalı idi. Belorusiya rəhbərliyi bu təkliflə razılaşmadı. Bu baxımdan iqtisadi məkanın yaradılması bu ziddiyyətin aradan qaldırılmasına kömək edir, bu isə Belorusiya, Qazaxıstan və Rusiyanın daha da yüksək səviyyədə integrasiyasına keçidi nəzərdə tutur.

Avrasiya Gömrük İttifaqının daha bir problemi Belorusiya, Qazaxıstan və Rusiyanın submilli büdcəsinin olmamasıdır. Avropa İttifaqında vahid gömrük tarifləri stimullaşdırılır ki, gömrük rüsumlarının 90 faizi, hansı milli sərhəddə yığıldığından asılı olmayaraq Avropa büdcəsinə daxil olur. MDB –nin ali qanunverici orqanı tərəfindən qəbul ediləcək submilli büdcənin olmaması ilə Avrasiya İttifaqı üzvlərinin milli iqtisadi maraqları çox yönlü xarakter daşıyır və toplanan vəsaitlərin iştirakçı dövlətlər arasında paylanması məsələsi daha da çətinləşir. Ancaq bu çətinliklər əlbəttə ki, həll oluna bilər.

Dördüncüsü, MDB-yə ÜTT üzvləri ilə yanaşı bu təşkilata qoşulmaqla bağlı danışıqlar aparan Azərbaycan, Belorusiya, Türkmənistan və Özbəkistan da daxildir. ÜTT-yə qoşulmaqla ölkələr xarici ticarətin çox ciddi şəkildə liberallaşmasına səbəb oldu. Onların təcrübəsi göstərir ki, ÜTT-yə daxil olduqdan sonra bu ölkələrdə xarici sərmayələrin həcmi azalıb. Bu, aşağı gömrük rüsumları ilə xarici biznesin bu ölkələrə sərmayə formasında deyil, məhsul formasında idxal olunması ilə bağlıdır. Yerli sənaye xarici biznes strukturları, onların məhsulları ilə rəqabət apara bilmir və iflasa uğrayır. MDB-nin qonşuları ilə ticarət həcmi də ÜTT-yə üzv olan ölkələrdən gələn xarici mənşəli mallar hesabına azalır. Bu halda bu ölkələrin ÜTT-yə daxil olması məsələsi sual doğurmaqdadır. Təbii ki, bu prosesə təkan verən amillər kimi xarici borc verənlərin təzyiqi, həmçinin Rusiya Federasiyasının daha əvvəl ÜTT-yə qoşulma arzusu göstərilə bilər.

Beşinci, mal və xidmətlərin ümumi bazarı əmək və kapital bazarlarının inkişafı

ilə üzvi şəkildə tamamlanmalıdır. MDB ölkələrinin müxtəlif bazar segmentlərində maraqları həmişə üst-üstə düşür. MDB ölkələrinin bir çoxu əmək resurslarını Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikasına ixrac etməkdə maraqlıdır. Bu ölkələr isə, öz növbəsində, kapitalın ixracı ilə daha çox maraqlanırlar. Çoxsəviyyəli və müxtəlif sürətli integrasiya meyarı yalnız əmtəə bazarı ola bilməz. Məsələn, MDB-də ümumi kapital bazarının formalaşması çərçivəsində Ukrayna böhranına qədər Rusiya-Ukrayna münasibətləri Rusiya-Belarus münasibətlərinə nisbətən çox daha inkişaf etmişdir. Hazırda isə vəziyyət tamamilə əksinədir. Əmək miqrasiyası sahəsində Rusiya-Ukrayna əlaqələri Rusiya-Qazaxıstan əlaqələrindən də fərqlənir. Məsələn, Ukrayna vətəndaşları 90 gün qeydiyyatdan keçmədən Rusiyada qalır, Qazaxıstanda isə yalnız 5 gün qalmaq hüquqları vardır.

Və, nəhayət, sonuncu faktor ondan ibarətdir ki, Avrasiya integrasiyasının ən vacib xüsusiyyəti onun üzvlərindən biri olan Rusiya Federasiyasının MDB-nin bütün digər üzvlərindən makroiqtisadi göstəricilərinə görə üç dəfə daha güclü olmasıdır. Buna görə Rusiya Federasiyasının iqtisadi həyatını modernləşdirmək Birliyin inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biri kimi çıxış edə bilər [25]. Yenilikçi, post-sənaye və informasiya iqtisadiyyatına keçid kontekstində beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın baza dəyərləri dəyişir. Bu baza artıq ənənəvi xarici ticarət deyil, elmi-istehsalat sahəsində əməkdaşlıq, əlavə dəyər istehsalının texnoloji zəncirlərini yaratmaq, dünya bazarında sabit bir yer tutmaq üçün imkan verən, intellektual məhsulların birgə inkişafı, istehsalı və satışı, yüksək və orta texnologiyalı mal və xidmətlərin təqdim edilməsidir. Birlik ölkələrinin, xüsusilə Rusiyanın iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi əsasən yeni imkanlar yaradır və Avrasiyada iqtisadi integrasiya ehtiyacını gücləndirir. Beləliklə, MDB-də integrasiya modeli Avropa Birliyi modelindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Bizim fikrimizcə, iqtisadiyyatın Avrasiya modeli yalnız MDB dövlətlərinin birgə şərtlərinə ciddi şəkildə uyğunlaşdırılmış Avropa modeli ola bilər. Birlik yalnız Asiya dəyərlərinə əsaslanma bilməz, Avropa və Asiya formalarının eklektik bir qarışığı da ola bilməz. MDB, ilk növbədə, Avropa dəyərlərinə əsaslanan bir model kimi,

Avrasiya praktikasını nəzərə alaraq (ərazi və sektoral xüsusiyyətlər, Sovet iqtisadi irsi, pravoslav və müsəlman etikasından fərqlər, və s.) Avropa iqtisadi siyasət yanaşmasını özündə əks etdirən bir integrasiya birliyi olmalıdır. Rusiyanın geniş ərazisi, təbii ehtiyatları, geniş nəqliyyat və kommunikasiya sahəsi Avropa ölkələrindən fərqli bir yanaşma nəzərdə tutur. Bu baxımdan Avrasiya iqtisadi modeli Avropa iqtisadi modelinə əsaslanarsa da amerika-kanada və ya Çin təcrübəsini də nəzərə almalıdır.

Modernləşmə şəraitində, Rusiyanın MDB ölkələri ilə integrasiyası böhranı aradan qaldırmaq və bu ölkələrin dünyanın digər hissələri, ilk növbədə, Qərbi iqtisadiyyatı ilə eyni tempdə integrasiyası üçün zəruri şərtədir. Buna görə də, ictimai zəmində geniş yayılmış dilemma hökm sürməkdədir: ya əsas aparıcı qüvvəsi Rusiya olan MDB, ya da Avropa İttifaqı. Postsovet ölkələrinin bir qrup iqtisadçıları belə hesab edirlər ki, Birlik ölkələrinin Avropa İttifaqı ilə sıx əməkdaşlıq etmək üçün ən qısa yolu MDB-nin aparıcı dövləti olan Rusiya Federasiyası ilə əlaqələrin gücləndirilməsidir. Böhran dövründə Rusiya Belarusiya, Qırğızıstan və digər bir sıra ölkələrə maliyyə yardımını göstərir, onlara imtiyazlı uzunmüddətli kreditlər verir. Ancaq bu prosesdə əsas yardım vahid innovasiya sisteminin yaradılması, regional ehtiyat valyutası və iqtisadi integrasiya ilə təmin olunacaqdır.

Avropa Birliyi təbii ehtiyatları yoxsul ölkələrin birliyidir, buna görə bütün aparıcı dövlətlərarası birliklər (NAFTA, ASEAN, MDB) ilə mənfi ticarət balansına vardır. Postsovet ölkələrinin mütəxəssisləri belə hesab edirlər ki, AB-nin maliyyə və texnoloji potensialının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün ən zəngin təbii sərvətlərə malik olan Rusiya Federasiyasının potensialı ilə birləşdirmək zəruridir. Rusiyanın artıq Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığı təşkilatının üzvü olduğunu nəzərə alaraq, MDB vasitəsilə gələcəkdə ABŞ, Cənub-Şərqi Asiya, Çin və Yapon bazarlarına daxil olmaq mümkündür. Öz növbəsində, Rusiya böyük bir təbii sərvətə və tranzit imkanı olan iqtisadi birliyə daha az maraq göstərmir. Üstəlik, belə bir ittifaq yalnız MDB-ni dünyanın qalan hissəsindən təcrid etmir, həm də birlik ölkələrinin dünya birliyinə integrasiyasını sürətləndirir.

3.2. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi

istiqamətində həyata keçirilən layihələr və onların əhəmiyyəti

MDB son 30 ildə vahid milli iqtisadi kompleksdən müstəqil dövlətlərin bir-birinə qoşulan iqtisadiyyatlarına qədər yol keçmişdir. MDB üzvü olan ölkələr sosial-iqtisadi dəyişikliklərin məqsəd və vəzifələrinin oxşarlığını, milli iqtisadiyyatın imkanlarını nəzərə alaraq, prioritetləri və islahatların istiqamətlərini müəyyən etdilər. MDB-nin tərəfdaşlarının iqtisadi potensialında mövcud olan fərq ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında yanaşmalarda fərqliliyə səbəb olur. Eyni zamanda, MDB-yə üzv ölkələrin daha da yaxınlaşması və iqtisadi integrasiyası üçün obyektiv əsaslar qalır.

İqtisadi sahədə ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün geniş beynəlxalq hüquqi çərçivə hazırlanmışdır. İqtisadi Şura, İqtisadi Məhkəmə, MDB İqtisadi Şurasının İqtisadi Məsələlər Komitəsi fəaliyyət göstərir. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin sektoral əməkdaşlıq üzrə 39 əməliyyat orqanı arasında Dəmir Yolu Nəqliyyat Şurası, Nəqliyyat Dəstəyi Şurası, Əlaqələndirmə Şurası, Rabitə sahəsində Regional Birlik, Baş Konsulluq, Gömrük Xidmətləri, Aqro-Sənaye Kompleksi üzrə Hökumətlərarası Şura, Antiinhisar Siyasəti üzrə Dövlətlərarası Şura fəaliyyət göstərir. Üçüncü ölkələrin nümayəndələri də bir sıra şuraların işində iştirak edirlər.

2003-2010-cu illərdə MDB üzvü olan ölkələrin iqtisadi sahədə qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyinin inkişafına yönəldilmiş tədbirlər planının həyata keçirilməsi nəticəsində əməkdaşlığın səviyyəsi artmış, bu da integrasiya proseslərinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu dövrdə Müstəqil Dövlətlər Birliyi ən dinamik inkişaf edən bölgələrdən birinə çevrildi.

Hazırda iqtisadi problemlərin bütün növləri üzrə effektiv həllərin tapılmasına yönəldilmiş əsas sənəd Müstəqil Dövlətlər Birliyinin 2020-ci ilə qədər iqtisadi inkişaf strategiyasıdır. Sənəd MDB tərəfindən razılaşdırılmış bir sistemli sənəd olmaqla 2020-ci ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərini və perspektivlərini müəyyənləşdirir. Bu əsasən ticarət, yanacaq və enerji, aqrar-sənaye kompleksləri, nəqliyyat, innovasiya sahəsində iri miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə

tutur. Strateji müddələrinin həyata keçirilməsi onun mərhələlərinin keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən tədbirlər planı çərçivəsində həyata keçirilir.

Birinci mərhələnin (2009-2011) və ikinci mərhələnin (2012-2015) icrasının əsas nəticələri strategiyanın həyata keçirilməsinin müsbət dinamikasını, MDB-yə üzv olan ölkələr və müvafiq sahələrarası əməkdaşlıq orqanları arasında qarşılıqlı təsir səviyyəsinin artdığını göstərir.

Enerji sektorunda MDB ölkələrinə sabit və etibarlı enerji tədarükünü təmin etmək məqsədi ilə maraqlı tərəfdaş ölkələrin birgə koordinasiyalı hərəkətləri MDB-nin ümumi elektrik bazarının formalaşması və işləməsi üçün lazımı şərait yaradır, elektrik enerjisi ilə ticarəti genişləndirir, elektrik təchizatının etibarlılığının artırılması və MDB üzvü ölkələrində müştəri xidmətinin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir. Latviya, Litva, Estoniya və Monqolustanın iştirakı da daxil olmaqla MDB ölkələrinin elektrik enerjisi sistemlərinin paralel fəaliyyəti təşkil edilmişdir.

2009-cu ildə MDB üzvü olan dövlətlərin energetika sahəsində əməkdaşlıq konsepsiyası qəbul olunmuşdur ki, bu da qarşılıqlı fəaliyyətin məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri və mexanizmlərini müəyyənləşdirir. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün prioritet tədbirlər planı yanacaq-energetika kompleksinin, o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarının, elektrik enerjisinin və enerji qənaətinin bütün əsas istiqamətlərini əhatə edir. MDB ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə 2020-ci ilədək "ATOM-MDB ƏMƏKDAŞLIQ" sənədi 2020-ci ilədək atom enerjisindən sülh naminə istifadə sahəsində MDB üzv dövlətləri arasında əməkdaşlığı əhatə edir.

MDB çərçivəsində nəqliyyat sahəsində nəqliyyat xidmətləri üçün ümumi bazarların inkişafı, tarif siyasətinin səmərəliliyinin artırılması və nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə əlaqəli bir siyasət həyata keçirilmişdir. MDB üzvü olan dövlətlərin 2020-ci ilədək nəqliyyat sahəsində prioritet istiqamətlərinə uyğun olaraq, MDB üzvü olan dövlətlərin ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin razılaşdırılmış inkişafı haqqında Saziş imzalanmışdır. MDB nəqliyyat dəhlizləri, dəmir yolu nəqliyyatının strateji inkişaf

konsepsiyaları yaradılmışdır.

MDB çərçivəsində aqrar-sənaye kompleksi üzrə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi əhalinin ərzaq ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün integrasiya proseslərinin genişləndirilməsini və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Aqrar sahədə iqtisadi integrasiyanın vacib istiqamətlərindən biri MDB-nin ümumi aqrar bazarının formalaşmasıdır. Onun formalaşması taxıl, ət və süd, meyvə-tərəvəz məhsulları və kartof bazarı əsasında həyata keçirilir. Dövlətlərarası istehsalın ixtisaslaşması ilə kənd təsərrüfatı bitkilərinin növ və hibrid toxumlarının seçilməsi, meyvə və bostan bitkilərinin əkilməsi davam edir. MDB ölkələrinin istehsalçıları üçün dövlət satınalma bazarının liberallaşdırılması aparılır, heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqlarının dövlətlərarası lizinqi inkişaf etdirilir və kənd təsərrüfatının ixracatı stimullaşdırılır. MDB üzvü olan ölkələr mal-qaranın və quşların karantini və xüsusilə təhlükəli xəstəliklərin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, sərhəd-baytarlıq nəzarətini təşkil etmək üçün əməkdaşlıq edir.

İstehlak bazarında da vəziyyət yaxşılaşır. Ötən 10 ildə MDB-də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi orta hesabla 1,3 dəfə artmışdır. Dünya ərzaq bazarlarında qlobal dəyişikliklər və son illərdə iqlim dəyişkənliyi MDB-nin üzv dövlətlərindən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kifayət qədər birgə tədbirlər görməsini tələb edir. MDB Dövlət Başçıları Şurasının qərarı ilə 2011-ci il MDB ölkələrində Ərzaq Təhlükəsizliyinin Təkmilləşdirilməsi ili elan edildi. MDB-yə üzv ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması və MDB üzvü ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi konsepsiyasında istehsalın artması, hər bir dövlətin və birliyin bazar şəraitinin sabitliyinin artması nəzərdə tutulmuş birgə tədbirlər kompleksi təbii, sənaye və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə üçün şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

MDB bazarlarında ədalətli rəqabət və antimonopoliya siyasətini təmin etmək, rəqabət siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi və tənzimləyici aspektlərini təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Dövlətlərarası orqanlar müntəzəm olaraq dərman bazarları, hava nəqliyyatı, maliyyə xidmətləri, Birlik

ölkələrində antimonopoliya qanunvericiliyinə uyğun rəqabət vəziyyətini nəzərdən keçirirlər.

Malların idxalı üzrə tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərin sayının azaldılmasına yönəldilmiş razılaşdırılmış ticarət siyasəti, qarşılıqlı ticarətin tədricən liberallaşdırılması təkcə 2000-2010-cu illərdə ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli, 3 dəfədən çox artmasına səbəb olmuşdur.

MDB-də ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədi ilə, qarşılıqlı ticarətin inkişafına əlavə təkan vermək üçün ÜTT-nin qaydaları nəzərə alınaraq, yeni Azad Ticarət Sazişi hazırlanmış və MDB-yə üzv olan ölkələrdə azad rəqabətin, milli istehsalın və bütövlükdə Birlik ölkələrinin potensialının yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

MDB-də iqtisadiyyat subyektləri və bölgələr arasında uzunmüddətli əlaqələrin inkişaf etdirilməsini təmin edən regional əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. 2004-cü ildə qəbul edilmiş Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzv dövlətlərinin regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlıq konsepsiyası regionların xarici iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi yolu ilə bu sahədəki potensialın həyata keçirilməsi, biznes mərkəzlərinin, regional birliklər və ticarət evlərinin yaradılması reallaşdırılmışdır.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı Birliyin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. 2009-cu ildə MDB daxilində xarici ticarət dövriyyəsi 38% azalmışdır. 2008-ci ilin oktyabrında böhranın mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək üçün MDB dövlət başçıları Şurası MDB üzvü olan ölkələrin maliyyə nazirlərinin daimi iclasını təşkil etmişdir. 2009-2010-cu illərdə qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər nəzərdə tutan planın həyata keçirilməsi böhranın mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa, MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarını sabitləşdirməyə kömək etdi.

2009-cu ilin ikinci yarısından etibarən əsas makroiqtisadi göstəricilərin əksəriyyətində müsbət yüksəliş tendensiyası olmuşdur. Artıq 2010-cu ildə ümumi daxili məhsul 2009-cu illə müqayisədə 4,5%, sənaye istehsalı 8,7% artım təşkil

etmişdir [35]. Tədrisən investisiya tələbi genişlənir, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsi üçün şərtlər yaxşılaşır, istehlakçı fəaliyyəti artır, əmək bazarında müsbət tendensiyalar müşahidə olunur. Xarici ticarətin dəyərinin artımı bütün MDB ölkələrində müşahidə olunmaqdadır və qarşılıqlı ticarət üçüncü ölkələrlə də münasibətlərdə öz müsbət təsirini göstərdi.

MDB ölkələrinin prioritet vəzifəsi innovasiya sahəsində əməkdaşlığı gücləndirmək, milli iqtisadiyyatın enerji və maddi asılılığını azaltmaq və onun rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. 2009-cu ildə Elm, Texnologiya və İnnovasiya üzrə Dövlətlərarası Şura yaradılmışdır. MDB-yə üzv ölkələrin innovasiya sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlığının əsas istiqamətləri təsdiq edilmişdir. 2020-ci ilədək MDB iştirakçı dövlətlərin İnnovativ Əməkdaşlıq üzrə Dövlətlərarası Proqramını qəbul etməsi və həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf yoluna keçməsinə kömək edəcəkdir.

MDB-nin Azad Ticarət Zonası üzv ölkələrin iqtisadi potensialını birləşdirən ən iri miqyaslı və kompleks layihələrdən biri olmaqla 2011-ci ildə Azad Ticarət Zonası Müqaviləsini imzalayan MDB ölkələrinin sazişi ilə hüquqi status almışdır. Azad Ticarət Zonasının yaradılması ilə bağlı Rusiya İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı müqavilə " idxal rüsumları tətbiq olunan malların nomenklaturasına istisnaların azaldılmasını" nəzərdə tutur. İdxal vergiləri müəyyən bir səviyyədə müəyyənləşdirilməlidir və mərhələlərlə ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə ümumi birliyin azad ticarət rejimini tənzimləyən yüzdən artıq ikitərəfli sənədləri əvəz etmişdir.

2012-ci il sentyabrın 20-də MDB-nin Azad Ticarət Zonası üzrə razılaşması onu ratifikasiya edən ilk üç ölkə - Belorusiya, Rusiya və Ukrayna arasında qüvvəyə minib. İmza etmiş dövlətlərin beşi daxili prosedurlar başa çatdıqdan və müvafiq sənədlərin depozitari tərəfindən alınmasından sonra müqavilə prosedurasına uyğun olaraq azad ticarət zonasına qoşulması ilə bağlı razılıq vermişdir. Daha üç MDB ölkəsi azad ticarət zonası razılaşmasına qoşulma hüququnu saxlamaqla bu məsələyə daha sonra baxacaqlarını bəyan etmişdir.

2013-cü il mayın 31-də azad ticarət zonasının tərəfləri ilə Özbəkistan Respublikası arasında azad ticarət zonası haqqında sazişin tətbiq edilməsi barədə protokol imzalanmış və Protokol 2014-cü il mayın 16-da qüvvəyə minmişdir. Müqaviləyə qoşulmaq hüququ ilə onu imzalayan dövlətlərdən Azərbaycan və Türkmənistan istisna olmaqla bütün MDB ölkələri Azad Ticarət Zonasına (ATZ) daxildir.

ATZ –nın yaradılması məqsədləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Tam miqyaslı azad ticarət rejiminin tətbiqinin tamamlanması;
2. Qarşılıqlı ticarət şəraitinin liberallaşdırılması və qarşılıqlı ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi, mövcud ticarət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması və azad ticarət rejimi, o cümlədən xammalın idxalı və hazır məhsulların ixracı ilə əlaqədar milli malların istehsalçılarının MDB-yə üzv ölkələrin bazarlarına çıxarılması;
3. Enerji resurslarının və nəqliyyat xidmətlərinin istifadəsi üzrə razılaşdırılmış bir siyasətin inkişafı, əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi bazarının inkişafı;
4. MDB ərazisində beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin şəbəkəsinin formalaşdırılması daxil olmaqla, nəqliyyat sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;
5. Tarif siyasətinin səmərəliliyinin artırılması və beynəlxalq yük daşımalarının həyata keçirilməsində maliyyə və inzibati maneələrin milli səviyyədə təsirinin aradan qaldırılması.

Azad Ticarət Zonasının yaradılması müəyyən tarixi inkişaf yolunu keçmişdir. 24 sentyabr 1993-cü ildə MDB-də çoxtərəfli azad ticarət zonasının yaradılması ideyası irəli sürülməklə İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında Saziş imzalanmışdır. Bu ittifaqın yaradılması vahid iqtisadi məkanın yaradılmasının birinci mərhələsi hesab edilir. İqtisadi ittifaq çoxsaylı ticarət baryerlərinin aradan qaldırılmasına, ticarət dövriyyəsinin artmasına və MDB ölkələrində davamlı iqtisadi artım üçün əsas şərtlər yaratmasına hesablanmışdı.

1994-cü il aprelin 15-də Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan və Ukrayna prezidentləri Azad Ticarət Zonası haqqında Saziş imzaladılar. Bu saziş regional

ticarət üçün imtiyazlı şərtlər əsasında çoxtərəfli hüquqi çərçivə hesab edilirdi. Saziş çərçivəsində dövlətlər ticarəti genişləndirməkdə və böhransız iqtisadi inkişafın təmin edilməsində maraqlarını reallaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı ticarətdə tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsini dəstəkləmişdirlər. Ancaq çoxtərəfli azad ticarət rejimi tətbiq olunmadı. Sazişin iştirakçıları bu beynəlxalq müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, onun tərkib hissəsi olmaq üçün azad ticarət rejimindən istifadənin ümumi siyahısına dair razılığa gəlməmişdilər.

Rusiya ilə Birlikdəki tərəfdaşları arasındakı əlaqələrdə, azad ticarət rejimi fəaliyyətini davam etdirdi. Eləcə də, 1992-1993-cü illərdə bir sıra MDB ölkələri öz aralarında ikitərəfli azad ticarət sazişləri müəyyən etmişdi. 2 aprel 1999-cu ildə Moskvada, hər bir dövlətin qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmalı olan bir çərçivə sənədi, Azad Ticarət Zonası ilə bağlı Sazişə dəyişiklik və əlavə edilməsi haqqında Protokol imzalandı. Protokol Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan və Ukraynanın prezidentləri tərəfindən imzalanmışdır. Protokolun nəticələrinə görə, MDB-də fəaliyyət göstərən ikitərəfli azad ticarət rejimləri əvəzinə, çoxtərəfli vəzifələr qarşıya qoyuldu, eyni zamanda, qarşılıqlı ticarətdə malların idxalına və ixracına bərabər təsir göstərən vergilər və ödənişlər aradan qaldırılırdı.

21 iyun 2000-ci ildə MDB Dövlət Başçıları Şurası, azad ticarət zonasının formalaşması və işləməsi ilə bağlı təkliflərin icrası üçün cədvəli təsdiqləmişlər:

- Azad ticarət zonasının fəaliyyətini tənzimləyən imzalanmış əsas sənədlərin icrası üçün daxili proseduraların həyata keçirilməsi;
- Azad ticarət zonasının Tam fəaliyyəti üçün əlavə dövlətlərarası normativ hüquqi aktların hazırlanması da daxil olmaqla xüsusi təkliflərin hazırlanması;
- Azad ticarət zonasının formalaşması və işləməsi üçün informasiya dəstəyi.

2000-ci il iyunun 20-də MDB Hökumət başçıları Şurası 2005-ci ilədək Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İnkişafı Proqramının icrası üçün tədbirlər planını təsdiqləyib:

- xidmətlərin, maliyyə və insan kapitalının azad hərəkətinin təmin edilməsi, ödəniş

sistemlərinin təmin edilməsi, nəqliyyat dəhlizlərinin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılmasına kömək edən bir sıra hökumətlərarası saziş və sənədlərin hazırlanması və imzalanması.

- özəl sahibkarlığın - azad ticarət zonasının bir sıra mühüm seqmentlərinin formalaşdırılması, çoxtərəfli istehsalat əməkdaşlığı, investisiya əməkdaşlığının qurulması.
- müəyyən növ məhsullar üçün bazarların inkişafı.
- böyük iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində birgə iştirak.
- məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və s.

Sonrakı illərdə MDB Dövlət Başçıları Şurası və MDB Hökumət Başçıları Şurası Azad Ticarət Zonasının inkişafına yönəldilmiş müxtəlif sənədlər qəbul etmişdi, lakin azad ticarət rejimi tam şəkildə tətbiq edilməmişdir.

MDB Dövlət Başçıları Şurasının 19 sentyabr 2003-cü il tarixli qərarına əsasən, azad ticarət zonasının formalaşması və MDB üzvü olan ölkələr arasında iqtisadi sahədə əməkdaşlığın inkişafı üçün təsdiq edilmiş Tədbirlər Planı 2003-2010-cu illərdə MDB üzvü olan dövlətlərin iqtisadiyyat sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş 10 sahə üzrə tədbirləri nəzərdə tuturdu və iqtisadi sahədə bütün əsas fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edirdi. Plan qarşılıqlı ticarətdə maneələrin tədricən aradan qaldırılmasına, effektiv ödəmə-hesablaşma sisteminin yaradılmasına, milli bazarlarda ədalətli rəqabətə imkan verən müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasına yönəlmişdir.

26 Avqust 2005-ci ildə Kazanda MDB-də islahatların növbəti mərhələsinin başlanğıcını qeyd edən zirvə görüşü olmuşdur.

5 oktyabr 2007-ci ildə MDB Dövlət Başçıları Şurası Müstəqil Dövlətlər Birliyinin inkişafı Konsepsiyasını təsdiqləyib və bu Konsepsiyanın icrası üçün əsas fəaliyyət planını təsdiqləyib. Eyni zamanda, iqtisadi sahədə əsas prioritetlər kimi aşağıdakı sahələrdə fəaliyyətlərə diqqət yönəldilmişdir:

- Tam miqyaslı azad ticarət rejiminin tətbiqinin tamamlanması.
- Birlik istehsalçılarının mallarına çıxışı asanlaşdırmaq üçün şəraitin

liberallaşdırılması və qarşılıqlı ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi, azad ticarət rejimindən, o cümlədən xammalın idxalı və hazır məhsulların ixracı ilə bağlı olan mövcud məhdudiyyətlərin və istisnaların aradan qaldırılması.

2008-ci ilin noyabr ayında MDB hökumət başçıları 2020-ci ilədək Birliyin iqtisadi inkişaf strategiyasını təsdiqləmişdir.

MDB-yə üzv ölkələrin qəbul edilmiş strategiyada qarşılıqlı fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarına uyğun olaraq, MDB çərçivəsində azad ticarət zonasının formalaşması və fəaliyyətinin tamamlanmasıdır. Bu ümumi iqtisadi məkanın yaradılması üçün müəyyən şərtlərin irəli sürülməsi, müəyyən məhsul növlərinin ümumi bazarlarının inkişafı, pul və maliyyə əməkdaşlığı üçün effektiv mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. İlk dəfə Rusiya MDB ekspertlərinə azad ticarət zonası üzrə yeni çoxtərəfli saziş layihəsini təqdim etmişdir. Rusiya MDB ölkələri arasındakı ikitərəfli sazişləri çoxtərəfli - azad ticarət zonasında əvəz etməyi təklif edib. Həmin vaxt MDB ölkələri arasında qarşılıqlı ticarət üzrə təxminən 110 razılaşma mövcud idi, bu da narahatçılığa səbəb olurdu və ticarətdə ayrı-seçkilik nəticələrinə gətirib çıxarırdı. 18 oktyabr 2011-ci ildə Sankt-Peterburqda Müstəqil Dövlətlər Birliyi Hökumət Başçıları Şurasının iclasının yekunu olaraq Azad Ticarət Sazişi imzalandı. Saziş, imzalanmış ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin hüquqi əsaslarının sadələşdirilməsini, Birlik məkanında azad ticarət rejimini tənzimləyən bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli sənədləri əvəz edir.

Azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı sazişi ratifikasiya edən MDB üzvü olan ölkələr, sənəd qüvvəyə mindikdən sonra birliyin daxilində xidmətlərin azad ticarətlə bağlı sazişini hazırlamaq niyyətlərini bildirdilər. Rusiya prezidenti Vladimir Putin 2015-ci il dekabrın 16-da Rusiya Federasiyasının “maraqları və iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərən və dərhal hərəkət tələb edən müstəsna hallarla” əlaqədar 2016-cı il yanvarın 1-dən Ukrayna ilə azad ticarət zonası müqaviləsini dayandırmaq barədə fərman imzalamışdır. Fərman imzalandığı gündən qüvvəyə minmişdir. Buna cavab olaraq, 2016-cı il yanvarın 2-də, Ukraynanın Nazirlər

Kabinetinin 2015-ci il 30 dekabr tarixli 1146 sayılı Qərarı qəbul edildi. Bu qərarla bir il ərzində Rusiyadan olan mallara münasibətdə ticarət üstünlükləri ləğv edildi. Təbii ki, Ukrayna ilə münasibətdə yaşanan bu siyasi gərginlik integrasiya proseslərinə, icra edilən layihələrə ağır zərbə vurmuşdur.

3.3. Azərbaycan Respublikasının MDB iqtisadi məkanında fəaliyyət prioritetləri və perspektivləri

Qlobal dünyanın integrasiya təcrübəsindən faydalanaraq, postsovet məkanında yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər, həmçinin Azərbaycan da müstəqilliyinin ilk dövrlərindən etibarən regional səviyyədə digər dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlıq qurmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif integrasiya qrupları, təşkilatları və ittifaqlarına qoşulmaq üçün addımlar atmışdır. Bu addımların nəticəsi olaraq, eləcə də obyektiv iqtisadi vəziyyətin nəticəsi olaraq qısa bir tarixi zaman ərzində MDB - Müstəqil Dövlətlər Birliyi, QİƏT - Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı, GÜÖAM, Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlığı (AİƏ) və s. integrasiya təşkilatları yaradılmış və əlaqələr qurulmuşdur. Postsovet ölkələrinin bəziləri isə artıq fəaliyyətdə olan və postsovet məkanından kənarda mövcud olan regional integrasiya qruplarına daxil olurlar. Məsələn, Azərbaycan və Orta Asiya respublikalarının daxil olduğu İƏT - İqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı buna misal ola bilər. Azərbaycan hazırda dörd regional iqtisadi integrasiya birliyinin tam hüquqlu üzvüdür və bununla yanaşı Aİ ilə əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirməkdədir.

Aydınır ki, istənilən integrasiya proseslərinin inkişafı barədə daha ətraflı təsəvvürlərə malik olmaq üçün, ilk öncə həmin integrasiya birliyində reallaşan əmtəə və xidmətlər üzrə dövlətlərarası ticarətin inkişaf tendensiyasını və ticarətin struktur quruluşunda qeydə alınan dəyişikliklərini ətraflı olaraq analiz etmək tələb olunur. Bu baxımdan Azərbaycan üçün, xüsusilə müstəqilliyin ilk illərində əhəmiyyətli hesab edilən, mövcud olduğu illər ərzində integrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi istiqamətində gözlənilən nailiyyətləri əldə etməyən, xüsusilə son illər ərzində təşkilat daxilində parçalanmaya və müxtəlif bloklara qoşulmağa maraqlı olan dövlətlərin

əməkdaşlığı daha da çətinləşdirərək mərkəzdənqaçma meyillərini özündə təzahür etdirən MDB çərçivəsində ölkəmizin mövqeyini və bu istiqamətdə perspektivləri müəyyən etmək xüsusi aktualıq kəsb edir. Cədvəl 2.1-də əksini tapan göstəricilər aydın surətdə göstərir ki, Azərbaycanın xarici ticarətində MDB-nin rolu demək olar ki hər il əhəmiyyətli surətdə azalmaqdadır. İstər ixrac, istərsə də idxal (2002-ci il istisna olmaqla) əməliyyatlarında MDB ölkələri ilə ticarət əməliyyatlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı enməkdədir. Statistika nəzər salsaq görərik ki, əgər 1992-ci ildə respublikanın xarici ticarət əməliyyatlarının ümumi həcmində MDB ölkələrinin çəkisi 1336,7 mln.dollar, daha aydın surətdə ixrac – 730 mln.dollar və idxal - 606,6 mln.dollar təşkil etmişdirsə, bu göstəricilər cəmi 10 ildən sonra ümumi dövriyyədə 35%, ixrac isə 70% aşağı enmişdir. Ötən müddət ərzində artım yalnız idxal əməliyyatlarında müşahidə edilmişdir - təxminən 7% artıma nail olunmuşdur [35].

Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2017-ci il “World Economic Outlook” dərgisinə əsasən postsovet məkanında cari hesabın profisitinə malik 3 ölkədən biri kimi göstərilmişdir. Hesabata əsasən, 2017-ci ildə Azərbaycanda cari hesabın profisiti ÜDM-in 1,9 faizini təşkil etmişdir. Rusiyada (ÜDM-in 2,8 faizi) və Özbəkistanda (ÜDM-in 0,9 faizi) da bu göstərici müsbət olmuşdur. Cari hesab ödəniş balansının bir hissəsidir, burada xalis investisiya gəlirləri, xalis köçürmələr, malların və xidmətlərin ixracı və idxalı qeydə alınır. 2017-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanın Mərkəzi Bankına əsasən cari hesabın profisiti təxminən 785,6 milyon dollar təşkil edib. MDB və Gürcüstanda cari hesabın profisiti və defisiti BVF-nin proqnozuna əsasən aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3.1 BVF-nin proqnozuna əsasən MDB və Gürcüstanda cari hesabın profisiti və defisiti (ÜDM-ə nisbətə) [35]

MDB və Gürcüstan	2017	2018	2022
Rusiya	2,8	3,2	4
Azərbaycan	1,9	2,5	5,4
Belorusiya	-5,3	-4,6	-2,5

Gürcüstan	-11,9	-10,7	-9,1
Qazaxıstan	-5,3	-3,8	0,5
Qırğızıstan	-11,6	-12	-9,7
Moldova	-4	-4	-5,4
Tacikistan	-6,3	-6,2	-4,3
Türkmənistan	-15,4	-14,3	-11,9
Ukrayna	-3,3	-3	-3
Özbəkistan	0,9	0,3	-2
Ermənistan	-3,6	-3,2	-5,1

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində onun xarici ticarət fəaliyyətində daha çox postsovet məkanından uzaqda yerləşən dövlətlərin təmsalında yeni hədəflər müəyyənləşməyə başladı. Lakin bu dövlətlərin bazarları keyfiyyət və rəqabət cəhətdən Azərbaycan məhsulları üçün mümkünsüz olsa da, bu bazarlara bir sıra məhsullarla – xüsusilə xammal materialları, neft maşınqayırma məhsulları, kimya sənayesi malları, eləcə də ölkəmiz üçün daha spesifik kənd təsərrüfatı məhsulları ilə daxil olmaq olurdu. Ölkəmizin daxili bazarında isə yeni istehsal sahələri yarandıqca yüksək keyfiyyətli texnoloji avadanlıqlara ehtiyac duyulduğundan, eləcə də bir sıra məhsullar üzrə tələbatı daxili istehsal təmin etmədiyindən inkişaf etmiş ölkələrin məhsulları bazarı zəbt etməyə müvəffəq oldu. Təbii ki, bu məhsullar MDB ölkələrinin də istehsal məhsulları ilə müqayisədə ölkəmiz üçün üstünlüyə malik idi. Hazırkı vəziyyət də onu göstərir ki, ölkəmizin MDB ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrində bu meyillər hələ də davam etməkdədir və MDB ölkələrinin də qarşılıqlı ticarət münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir.

Ötən fəsildə aparılan təhlil bir daha sübut edir ki, blok daxilində inteqrasiyanın səviyyəsini özündə əks etdirən daxili ticarətin səviyyəsi aşağı olmaqda qalır. MDB-yə üzv olan digər dövlətlərin də xarici ticarət istiqamətləri postsovet məkanına daxil olmayan, nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdir. Hazırda ölkəmizin ticarət-iqtisadi əlaqələrinə malik olduğu 128 ölkənin 118-i ölkəmizin coğrafiyasından uzaqda yerləşən dövlətlər təşkil edir. Ölkəmizin xarici ticarət fəaliyyətində ən əsas ticarət

üstünlüyünə malik dövlətlər arasında MDB ölkələrinin kəmiyyət və keyfiyyət mövqeləri çox aşağı olmaqda davam edir. Artıq qeyd etmişdik ki, MDB çərçivəsində Azərbaycanın ən çox ticarət dövriyyəsi Rusiya ilə təşkil edir. Əgər Rusiyanı çıxmaq şərti ilə ölkəmizin MDB dövlətləri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinə nəzər salsaq bu dövriyyənin həcmi ümumi ticarətin həcmində 6,8% təşkil edir ki, bu birlik daxilində iqtisadi integrasiya münasibətlərinin çox aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir.

Qloballaşma şəraitində istənilən dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin dinamikası, xüsusilə ixrac imkanlarının inkişafı bu dövlətin hansı integrasiya blokuna daxil olması ilə sıx bağlıdır. Integrasiya birliyinin iqtisadi potensialı nə qədər güclü olarsa, onun iqtisadi siyasəti digər birliklərlə müqayisədə nə qədər rəqabətqabiliyyətli olarsa daxil olan dövlətlərin ticarət əlaqələri də bir o qədər güclü inkişaf edir. Təəssüf ki, bütün bu xarakterik göstəriciləri MDB-yə şamil etmək olmaz, hətta bu gün dünya ticarət dövriyyəsinin artdığı bir şəraitdə, MDB çərçivəsində vəziyyət tam əksinədir, yəni birlik daxilində iqtisadi integrasiya əlaqələri inkişaf etmək əvəzinə parçalanma meylləri daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. Hazırkı dövrdə yalnız Rusiya-Belorusiya iqtisadi münasibətlərini qənaətbəxş hesab etmək olar ki, bu da daha çox tarixi-siyasi yaxınlıqdan irəli gəlir. MDB ölkələri arasında qarşılıqlı ticarət fəaliyyətinin artırılması istiqamətində addımları müəyyən edərkən ilk növbədə bunu əngəlləyən əsas faktorları müəyyən etmək tələb olunur. Bu faktorlar kimi aşağıdakıları daha çox nəzərdən keçirmək vacibdir:

- İstehsal səviyyəsinin aşağı olması, yəni tələbatı tam ödəyə bilməməsi, ödəniş sistemində vəziyyətin tələblərə cavab verməməsi, tədiyyə qabiliyyətli tələbin səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması, eləcə də istehsalçıların idxal fəaliyyəti ilə bağlı üzləşdikləri müxtəlif çətinliklər;
- Qarşılıqlı ticarət fəaliyyətinin strukturunda balansın pozulması və birlik daxilində bir çox dövlətlərin ticarət balansında mənfi saldonun müşahidə edilməsi;
- qarşılıqlı ticarət fəaliyyətində məhsulların qiymətlərinin bir çox hallarda dünya qiymətləri ilə bərabər səviyyədə olması, bəzən isə dünya qiymətlərindən baha olması nəticəsində eyni məhsulun daha ucuz və daha yüksək keyfiyyətlə digər ölkələrdən

əldə etmək imkanının olması.

- İstehsalda texnoloji baxımdan köhnə avadanlıqların hələ də qalması, aşağı əmək şəraitinin mövcudluğu və bundan irəli gələrək istehsal məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması;
- Bəzi hallarda digər ölkələrlə ticarət əməkdaşlığının daha etibarlı olmasına üstünlük verilməsi, xüsusilə bir sıra ölkələrin öz iqtisadiyyatlarını Rusiya iqtisadiyyatından asılılığını aradan qaldırmaq məqsədilə ticarət istiqamətlərinin regiondan kənar ölkələrə yönləndirilməsi.
- Təbii ki, bu halda siyasi faktorlar da əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Belə ki, tez-tez, xüsusilə Rusiya tərəfindən nəqliyyat və tranzit yükdaşımlarının tariflərinin əsassız olaraq qaldırılması, eləcə də regionda baş verən siyasi-hərbi münaqişələr nəticəsində nəqliyyat daşımalarında blokada hallarının olması. (Məsələn Rusiya və Gürcüstan arasında hərbi münaqişə nəticəsində dəmir yolu xəttinin fəaliyyətinin dayanması, Ukraynada baş verən siyasi böhran nəticəsində bu ölkənin Azərbaycandan keçməklə nəqliyyat daşımalarına üstünlük verməsi və s.)
- Xarici ticarət fəaliyyətinin təşkilində normativ-hüquqi aktların integrasiya proseslərinin inkişafı üçün lazımi tələblərə cavab verməməsi, birlik daxilində bazarın xarici rəqabətdən müdafiə edilməsi mexanizmlərinin olmaması, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında boşluqlar.

Bütün bu hallar göstərir ki, MDB ölkələrinin integrasiyası istiqamətində fəaliyyətlər müasir, qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab vermir. Bu baxımdan birlik ölkələrinin integrasiyasını hazırda üzv dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətlərində daha çox digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərə yönəlmiş passiv bir fəaliyyət adlandırmaq olar. Bu fəaliyyəti şərtləndirən amillər kimi birlik dövlətləri tərəfindən həyata keçirilən daxili sosial-iqtisadi islahatların yekunlaşmaması, eləcə də bu islahatların reallaşmasında dövlətlərin müxtəlif səviyyələrdə olması, bəzi məsələlər ətrafında üzv dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarının toqquşması, dövlətlərin xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlarda uyğunsuzluqlar, eləcə də region üçün xas olan münaqişə vəziyyətləri çıxış edir. Qeyd olunan prosesdə

birliyin mühüm struktur və orqanlarının fəaliyyətinin səmərəsizliyini də vurğulamaq olar. Bir çox hallarda bu orqanların fəaliyyəti formal hal olmaqla integrasiya proseslərinin inkişafına fayda gətirmir.

Bütün bu halları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki integrasiya proseslərinin inkişafı məqsədilə ilk növbədə konkret mexanizmlər, strategiyalar, eləcə birliyin orqanlarının fəaliyyətində islahatların aparılması zəruridir. Bu baxımdan daha uğurlu integrasiya birliklərinin təcrübəsi araşdırılmalı və tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilməlidir.

MDB-nin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, qəbul edilən bütün qərarların birliyin bütün dövlətlərinin ciddi qəbul etməsində tam iştirakın olmamasıdır. Bu, üzv ölkələrin bir-biri ilə qarşılıqlı iqtisadi və ticarət siyasətini çevik şəkildə qurmağa və bütövlükdə birlikdə integrasiya proseslərinin harmonik şəkildə inkişaf etdirilməsinə maneə yaradır. Hər bir ölkə öz siyasi, iqtisadi və digər prioritetlərini rəhbər tutaraq birliyin müəyyən orqanlarında və proqramlarında iştirak dərəcəsini sərbəst qərara alır. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan bir sıra sahələr üzrə əməkdaşlıq orqanlarının və birliyin nüfuzlu orqanlarının - İqtisadi Şuranın, Xarici İşlər Nazirləri Şurasının, Hökumət Başçıları Şurasının, Baş İdarəetmə Şurasının işində fəal iştirak edir.

Əlbəttə ki, Azərbaycanın digər MDB ölkələri ilə əməkdaşlığının böyük potensialı vardır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan 2011-ci ildə MDB-nin hökumət başçıları tərəfindən imzalanmış Azad Ticarət Zonası Müqaviləsində iştirak etmir, bu müqavilə üzrə digər ölkələr sıx əməkdaşlıq etməkdədirlər. Eyni zamanda, bir çox iqtisadçılar, o cümlədən Azərbaycan iqtisadçıları MDB bazarında ölkənin mövcudluğunu genişləndirməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Azərbaycan iqtisadçıları belə hesab edir ki, bu, birlik ölkələrində ölkəmizin aqrar məhsullarının və digər ixrac mallarının satışına geniş imkanlar verəcəkdir.

NƏTİCƏ

MDB ölkələri böyük təbii və iqtisadi potensiala sahibdirlər ki, bu onlara əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri verir və beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmalarına imkan verir. Dünya ərazisinin 16,3% -i, əhalisinin 5%-i, təbii ehtiyatların 25%-i, sənaye istehsalının 10%-i, elmi və texniki potensialın 12%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Zəngin təbii ehtiyatlar - neft və təbii qaz, kömür, ağac, əlvan və nadir metallar, kalium duzları və digər faydalı qazıntılar, eləcə də kənd təsərrüfatı və tikinti üçün əlverişli su və torpaq şəraiti MDB ölkələrinin iqtisadi potensialı üçün geniş imkanlar yaradır. Rusiyada təkcə araşdırılmış neft yataqları dünyanın neft ehtiyatlarının 13%-ni Azərbaycanda 10%-ni Qazaxıstan və Türkmənistanda isə təxminən 10%-ni təşkil edir. Dünyadakı təbii qaz ehtiyatlarının təxminən 35%-i Rusiyada, təxminən 20%-i isə Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və Özbəkistanda cəmlənmişdir. Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan daş kömürün ümumi hasilatı ilə dünyada ikinci yeri tutur. Almaz, boksit, mis, nikel, kobalt və qalay filizlərinin əsas ehtiyatları Rusiyada yerləşir. Dəmir filizi, boksit, mis filizlərinin böyük yataqları Ukraynada və Qazaxıstanda yerləşir. Rusiyada və Belorusiyada dünyanın ən böyük meşə ehtiyatı (dünya meşələrinin 1/4 hissəsi) və kalium duzlarının ehtiyatları var. Avropadan Cənub-Şərqi Asiyaya doğru ən qısa torpaq və dəniz yolu MDB ərazisindən keçir və nəzərə alsaq ki, Cənub-Şərqi Asiya və Avropa əlaqələri genişlənir bu nəqliyyat dəhlizi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya Bankının hesablamalarına görə, Birliyin nəqliyyat və kommunikasiya sistemlərinin fəaliyyətindən əldə olunan gəlir 100 milyard ABŞ dolları civarında qiymətləndirilir. MDB ölkələrinin digər rəqabətli resursları isə nisbətən ucuz əmək və enerji ehtiyatlarıdır. Bu, iqtisadi inkişaf üçün mühüm potensial şəraiti təmin edir. Dünyada elektrik enerjisinin 10 faizi MDB regionunda istehsal olunur ki, bu da dünyada dördüncü yerə malik olmaq deməkdir. Bütün bu sadalanan üstünlüklərə rəğmən bu imkanlar qeyri-rasional olaraq istifadə olunur, MDB ölkələrinin ÜDM-i dünya ÜDM-nin cəmi 1,4%-i təşkil edir və yuxarıda sadalanan imkanlar daxilində bu çox aşağı nəticə hesab edilir. Eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb edilmənin kifayət

qədər qənaətbəxş olmaması - dünya məhsul ixracının 1,5% -i və dünya kapital ixracının yalnız 1% -ni təşkil etməsi də MDB ölkələrinin nə qədər aşağı rəqabət qabiliyyətli iqtisadi potensiala məruz qalmasını göstərir. Beynəlxalq ticarətdə emal edilən malların payı çox aşağı olmaqla ixracın strukturunda xammal qrupunun məhsulları - neft və neft məhsulları, qaz, kimya və metallurgiya məhsulları üstünlük təşkil edir. Bütün bunlar MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafını dəstəkləmir. Xammal, xüsusilə neft qiymətlərinin güclü dalğalanmalara məruz qalması MDB ölkələrinin iqtisadiyyatına, nəticədə isə ticarət əlaqələrinə mənfi zərbə vurur. Bu baxımdan MDB-nin rəqabətli integrasiya birliyi kimi dünya integrasiya birlikləri arasında mövqe tutması üçün bir sıra şərtlər vacib hesab edilməlidir. Ən əsası birliyin orqanlarının funksional fəaliyyətinin gücləndirilməsi qarşıda duran ən əhəmiyyətli məsələ hesab edilməlidir. İqtisadi və ticarət fəaliyyətində vacib və strateji qərarların qəbul edilməsi bu orqanların üzərinə düşən əsas vəzifədir. Digər bir məsələ isə birliyə üzv dövlətlərin hər birində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, islahatların sürətli həyata keçirilməsi məqsədilə qarşılıqlı etimad və əməkdaşlığın, eləcə də investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli addım hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dünya təsərrüfatının qloballaşması. Dərs vəsaiti. M.N. Osmovanın redaktəsi ilə. Bakı, 2008
2. Ş.S.Qafarov. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005,
3. D.Vəliyev, A.Əsədov Beynəlxalq iqtisadiyyat "Avropa" nəşriyyatı, Bakı, 2012
4. H.Həmidov. Azərbaycanın Beynəlxalq münasibətlərində qərbə inteqrasiya. Bakı, 2011
5. G.İ. İsmayılov. Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları. Bakı, 2006
6. M. Məmmədov. Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində. Monoqrafiya, Bakı, Azərbaycan, 2016
7. Агапова Т.А. Макроэкономика, 4-е изд. / "ДиС-МГУ", Учебник, 2001
8. Архипов А.И. Экономика, "Проспект | Кнорус" Учебник, 1999
9. Бляхман Л. Россия и СНГ | уроки первого десятилетия. Российский Экономический Журнал, № 8, 2003. М: "Финансы и Статистика"
10. Батманова Е.С., / Томилов П.С. Мировая экономика и международные отношения. 2005 г., Екатеринбург
11. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. / М., Юрайт, 2000
12. Вардомский Л.Б (ред.) (2000). Постсоветские страны и финансовый кризис в России. Ч. I, II. М.: Эпикон.
13. Вольски А. Условия совершенствования управления экономикой // Экономист. 2005. № 9. С.3-8.
14. В СНГ сложилось ядро интеграции// "Экономика и жизнь" №03 (9319) // <http://www.eg-online.ru/article/89884/29.01.2010>
15. Гасподарік Ю.П. , // Пашковская М.В. Мировая экономика.
16. Головнин М.Ю. (2008). Финансовые кризисы последнего десятилетия // Мир перемен № 3.
17. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения, 2-е изд., "ДиС", 1998

18. Грязнова А.Г. Микроэкономика. Теория и российская практика, "КноРус"Учебник, 2000
19. Гурова И.П. Мировая экономика.
20. Добрынин, Тарасевич. Экономическая теория.
21. Эксперты считают ЕврАзЭС наиболее удачным постсоветским проектом// <http://vneshmarket.ru/NewsAM/NewsAMShow.asp?ID=309599>// 13.10.2010
22. Зиядуллаев Н.Ж. Современная экономическая ситуация в СНГ. Экономист, №1, 2004. М: "Медиа-Пресса"
23. Финансовые кризисы последнего десятилетия // Мир перемен. №3. (2013).
24. Микалопулос К., Тарр Д. (1996) Торговая деятельность и политика в новых независимых государствах, Вашингтон, Всемирный банк.
25. М.И. Кротов. Политическая экономия либерального консерватизма – методологическая основа антикризисной стратегии. – «Проблемы современной экономики». 2009. №2
26. Яценко Е. Элиты Беларуси, Казахстана, России и Украины о перспективах интеграции // 2007<http://www.fundeh.org/publications/articles/66>
27. Aslund, A., Warner, A. (2003) The Enlargement of the European Union: Consequences for the CIS Countries, Carnegie Working Paper.
28. Dodsworth, J.R., Paul, H.M., and Clinton, R.S. (2002) Cross_Border Issues in Energy Trade in the CIS Countries, IMF Policy Discussion Paper, 02/13.
29. Financial Crises of Last Decade. Mir Peremen 3 (in Russian). Salhi A., Kern A., Rößler M. (2010).
30. Growth Patterns in CIS-8: A Political Economy Approach // Transition Studies Review. No. 17. REFERENCES (with English translation or transliteration) EBRD (2013).
31. Post-Soviet Countries and Financial Crisis in Russia. Vol. I, II. Moscow: Epicon (in Russian). Поступила в редакцию 10 февраля 2014 года.
32. Transition Report 2013. London: European Bank for Reconstruction and Development. Salhi A., Kern A., Rößler M. (2010).

33. Transition Report 2013. L.: European Bank for Reconstruction and Development.
Golovnin M.Y. (2008).
34. World Economic Outlook Database
(<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weoselagr.aspx>)
35. <http://www.cisstat.com/>

Summary

The topic of the dissertation is "the state of trade and economic relations of CIS countries and development problems". The study consists of three chapters, nine semesters, and a list of results and literature.

At the entrance, the relevance, purpose and tasks, object and object, theoretical and methodological foundations, theoretical and practical significance, level and structure of study are presented.

After the collapse of the Soviet Union and the collapse of the world socialist system and the formation of new independent states of the former Soviet Union and the world economic landscape has changed significantly. At that time, the main task for the newly independent states was to provide a decent and competitive position in the world market by adapting their economies to the requirements of the new era.

The current state and development issues of trade-economic relations of the countries included in the Commonwealth of Independent States constitute the subject and object of research.

CIS countries have great natural and economic potential that gives them significant competitive advantages and allows them to occupy a worthy place in the international division of labor. 16.3% of the world's population, 5% of population, 25% of natural resources, 10% of industrial production, 12% of scientific and technical potential fall to CIS countries. Rich natural resources - oil and natural gas, coal, wood, non-ferrous and rare metals, potassium salts and other minerals, as well as favorable water and soil conditions for agriculture and construction, create extensive opportunities for the economic potential of the CIS countries.

Резюме

Тема диссертации - «Состояние торгово-экономических отношений стран СНГ и проблемы развития». Исследование состоит из трех глав, девяти семестров и списка результатов и литературы.

На введение представлены актуальность, цель и задачи, объект и объект, теоретические и методологические основы, теоретическое и практическое значение, уровень и структура исследования.

После распада Советского Союза и распада мировой социалистической системы и формирования новых независимых государств бывшего Советского Союза и мировой экономической ландшафт значительно изменился. Основная задача новых независимых государств, их экономики и адаптации к требованиям новой эпохи и конкурентной позиции на мировом рынке была обеспечить достойными.

Нынешнее состояние и проблемы развития торгово-экономических отношений стран, входящих в Содружество Независимых Государств, являются предметом и объектом исследований.

Страны СНГ обладают большим природным и экономическим потенциалом, что дает им значительные конкурентные преимущества и позволяет им занять достойное место в международном разделении труда. 16,3% населения мира, 5% населения, 25% природных ресурсов, 10% промышленного производства, 12% научно-технического потенциала приходится на страны СНГ. Богатые природные ресурсы - нефть и природный газ, уголь, древесина, цветные и редкие металлы, соли калия и другие полезные ископаемые, а также благоприятные водные и почвенные условия для сельского хозяйства и строительства создают широкие возможности для экономического потенциала стран СНГ.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

«Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər» kafedrasının magistrantı Əliyeva Brilyant Urfan qızının «MDB ölkələrinin ticari-iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti və inkişaf problemləri» mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Dissertasiya işinin mövzusu «MDB ölkələrinin ticari-iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti və inkişaf problemləri» adlanır. İş giriş, üç fəsil, doqquz yarım fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə tədqiqatın aktuallığı, məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, nəzəri və metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, öyrənilmə səviyyəsi və strukturu göstərilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Sovetlər birliyi süquta uğradıqdan sonra dünya sosializm sisteminin çöküşü və keçmiş SSRİ məkanında yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə dünyanın iqtisadi mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu zaman yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər üçün əsas vəzifə öz iqtisadiyyatlarını yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaqla dünya bazarında layiqli və rəqabətqabiliyyətli mövqeyin təmin edilməsindən ibarət idi. Bu zaman planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid müxtəlif ölkələrdə gedən siyasi proseslər, kənar qüvvələrin müdaxiləsi fonunda daha da kəskin xarakter almağa başladı. Sovet sisteminin miras qoyduğu iqtisadiyyatların bir-birindən asılılığı müstəqil xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi yolunda əsas maneələrdən biri oldu. Sənayenin, kənd təsərrüfatının global miqyasda rəqabətə davam gətirə bilməməsi, köhnə avadanlıqların sənayedə uzun müddət saxlanılması, investisiyaların cəlb edilməsində çətinliklər, eləcə də əvvəlki bazarların istiqamətlərinin Avropaya və inkişaf etmiş

bazarlara doğru dəyişməsi keçid dövrünün müddətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Bununla belə müstəqil dövlətlərin əksəriyyəti öz iqtisadiyyatlarında artıma nail ola bildilər. Ölkəmizin də daxil olduğu MDB regionda iqtisadi proseslərə təsir göstərən regional təşkilat olduğundan onun fəaliyyəti müxtəlif ekspertlər, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə təhlil olunur və qiymətləndirilir. MDB –yə üzv dövlətlərin tarixi zərurətdən doğaraq qarşılıqlı iqtisadi, siyasi əlaqələrinin mahiyyətinin təhlil edilməsi ölkəmizin də bu təşkilatın üzvü olaraq mövcud imkanların vəd etdiyi iqtisadi səmərəyə nail olması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və inkişaf məsələləri tədqiqatın predmeti və obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. MDB ölkələrinin iqtisadi və ticarət əlaqələrinin təhlil edilməsi, üstünlüklərin və zəif cəhətlərin araşdırılması, problemlərin həlli istiqamətində təkliflərin verilməsi, ölkəmizin bu təşkilat çərçivəsində iqtisadi və ticarət strategiyasının konturlarının müəyyən edilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının global iqtisadiyyata inteqrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada MDB çərçivəsində proseslər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi

problemləri araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 76 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 35 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.